

KÖZÖNSÉGES
KÓRTUDOMÁNY.

TANITVÁNYAI SZÁMÁRA SZERZÉ
BUGÁT PÁL,
R. K. OKTATÓ.

P E S T E N,
PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI ISTVÁNNÁL.
1 8 3 0.

UNION
PORTFOLIO

THE
LIBRARY
OF THE
UNION

12292
2341

✓

V e z é r s z ó.

A beteg életnek észképe, avagy a közönséges kórtudomány mindenkor lemehezebb része volt a gyógytudománynak; innét történt az, hogy azok, kik annak sikár mezején fáradoztak, a legellenkezőbb, egymással mégis nagyobb részt valamiképp megegyeztethető ítéletekre vetemedvén, adott fogataikkal az emberi ész a jelen korig minden oldalrul meg nem elégedhetett; honnét a legújabb időkben, azon józanabbaknak ellenére, oly gyógyészképeket láttunk föltűnni, melyek képtelenségeik által a józan gondolkozást, az által pedig, hogy az ember élet- és egészségbeli üdvét érdeklő legkomolyabb tudománybul tréfát üznek, az emberiséget megbocsáthatatlanul sértik.

IV

A közönséges kórtudománynak olyannak kellene lenni, hogy aból a gyógyüzöncz, mit a betegen beteget és betegeset lát, azt belső mi-voltánál fogva megis foghassa; megfogván a be-
tegen tett művészi fogásai által szerencsésen el
is háríthassa; hogy jelen munkámban e magas
célra törekedtem, azt a gondolkozó olvasó át
fogja látni; hogy pedig azt minden oldalról el-
értem legyen, ázal nem kérkedem, sőt inkább
őszintén megvallom, hogy adott kórtudomány-
beli elemeim minden beteges tünetényben a
szükséges fölvilágítást nem nyújtják.

Jelen munkámban, egészben véve, a meg-
járt ösvénytől csak valamennyire távozám el,
a mennyiben, reménylem, hogy a kórtörténet
neve alatt ösmert betegség tér- és időbeli viszonyának alkalmasabb helyett mutattam ki; a kór-
tudomány többi részeit a kórer- a kórok- és
kórjeltanitmányt a maga helyein meghagyván.

A kórertanitmányban a betegségről, és az
ingékonyság meg a folyó részek utján a beteges
folyamatról, reménységem szerint, oly fogato-
kat adtam, melyek valamint egy részről ne-
meikben sajátok, úgy más részről a tanulót azon
karba helyezik, hogy azokat az emberi test
egyes életműveire, rendszereire, az egész élet-
műségre alkalmazván, belőlök ezeknek beteg-
ségeit nagyobb részt megfoghassa.

A kóroktanítmányban, az eddig uralkodott divat ellenére, a bántalmi okokat nem mindenkor előkészítő, valamint a külvilágbelieket sem mindég kórgerjesztő okoknak valltam; holis a föltételes külvilágbeli okokrul szólván, ezeknek a bántalmaira nézve sokféleképp módosított emberre szolgáló működéseiket aként véltem ki-meríteni, hogy egy részről a remekképtől el-téréseknek a betegség felé való kornyadozásokat előrebocsátván, más részről oly közönséges rend-szabásokat adtam, melyeknél fogva, miután a tanuló jelen munkámból az említett külvilág-beli dolgoknak a remekképre való működéseit megtanulta volna, aztán önereje által fölvet-tesse, miképpen munkálkodnának az említett okok az eltéréseknek akármelyikére.

A kórjeltanítmányban a kórjeleknek vé-getlen száma miatt az öszvetevő utat nem választhatván, azokat a megválasztó uton adám elő; jól tudván azt, hogy jobb biztos ösvényen a nem éppen gyér erdőt megjárni, mint ösme-retlen utakon az erdőnek sűrű tömedékében vezérfonal nélkül tévelyegni.

Régi észelveimhöz hű, némely műszavakra szükségem lévén, azokat jól meggondolva nyel-vünk tárházából alkotni bátorkodtam, hogy pe-dig jelen munkám egyebb nyelvbeli tulajdonaira nézve is jobb legyen az edigieknél, azon is fáradoztam. — Hellyel helylyel, megvallom, jelen

VI

munkám homályosabb, hogysem az olvasó első átnézésre azonnal megérthesse; ezen helyeket tanítványaimnak fölhozott példákkal szoktam megvilágítani, melyeket a tanult gyógyszer, reménylem, szerzett tapasztalányaiból fog maga erejénél fogva megmagyarázni tudni; kimenthet ezen tekintetből engemet azon környülmény, hogy ezen tudomány előadására hat hetemnél több nincsen.

A ragályokrul értekezvén, a derék Hildenbrandnak gondolatait fogja csaknem egészen találni az olvasó; egyebként pedig szórva a jeles Hartmann-nak, mint Gaub után ezen tudomány második dicső alkotójának egyes fogataira jelen munkámban rá fog ösmerni; de hogy öngondolataim mind ezeket jóval meghaladják, azt derült homlokkal bátorkodom megvallani.

Valamint éptanomban szerencsém volt több honni szerzőknek neveit fölhozni, oly fájdalommal kell itt megvallanom, hogy a külföldiekhöz képepest a gyógytudománynak ezen részében végetlenül hátravagyunk, mert eddig, úgy szólván, semmi sem történt; honnét csak a jelesebb külföldi szerzőket kívánom itten idézni:

Institutiones Pathologiae medicinalis Auctore H.
D. Gaubio. Lugd. Bat. 1758. Ed. II.
Leidae Bat. 1763.

Ph. C. Hartmanns Theorie d. Krankheit
od. allg. Pathologie. Wien 1823.

Joh. Chr. Reil-s. Entwurf einer allg. Pathologie III. B. Halle 1815.—1816.

J. W. H. Conradi-s Grundriss der Path. u. Ther. Marburg. 1811.

Dietr. G. Kieser. Grudzüge der Path. u. Ther. Jena 1812.

Dietr. G. Kieser-s System der Medicin I. B. Leipzig 1817.

J. Brunonis elementa medicinae. Edimburg 1780.

Essai d' un système chimique de la science de l' homme par J. B. T. Baumés. A Nimes. an. 6.

Grundriss der Theorie der Medicin. von **Troxler.** Wien 1805.

Kurt. Sprengels Handbuch d. Pathologie III Th. Leipzig 1802—1810.

Adolph Henkes Haudbuch der allg. Pathologie. Berlin 1806.

K. Fr. Burdachs Handbuch der Pathologie. Leipz. 1808.

Joh. Malfatti-s Entwurf einer Pathogenie a. d. Evol. u. Revol. d. Lebens. Wien 1809.

Andr. Röschlaubs Untersuchungen ü. Pathogenie etc. III. Th. Frankf. 1800—1803.

Fr. Hildebrandt primae lineae Pathologiae
gener. Erlangae 1795.

Fr. Aug. Puchelt-s Umriss d. allg. Gesundheits-
Krankheits- u. Heilungslehre. Heidelberg.
1826.

T a r t a l o m.

	Lap.
Bevezetés a Kórtudományba általánosan	1
Bevezetés a közönséges Kórtudományba különösen	4
Első Osztály.	
A betegségnek meghatározása, s annak az időhöz és térhöz való közönséges viszonya	7
Második Osztály.	
A betegségnek maga magához, az egészseghöz, és külső világhoz, végre az orvoshoz való aránya	30
KÓRERTANITMÁNY	32
<i>Első Szakasz.</i>	
Maga, azaz a tulajdon értelemben vett betegség	34
<i>Második Szakasz.</i>	
A betegség egymással összefüggő, s az életműségben lévő okai, és fogonatai, nevezetesen a legközelebbiek	43
<i>Első Czikkely.</i>	
Ok-, és fogonatbeli viszonya az ingékonyságnak a betegséggel, vagyis az ingékonyság a beteges folyamattal	45
<i>Második Czikkely.</i>	
Ok és fogonatbeli viszonyok a folyó részeknek a betegseghöz, vagyis a folyó részek a beteges folyamattal	51
<i>Harmadik Czikkely.</i>	
A beteges ingékonyságnak munkálkodása a talán egészes vagy beteg folyó részekre	59

Negyedik Czikkely.

A beteges folyó részeknek munkálkodása a talán egés- séges vagy beteges ingékonyásra - - -	62
KÓROKTANITMÁNY - - - - -	65

Első Szakasz.

Az egymis egészségnek állása a betegséghöz - -	68
--	----

Első Czikkely.

Az egészség remekképének aránya a betegséghöz -	69
---	----

Második Czikkely.

A remekkép egészséges eltéréseinek arányai a beteg- séghöz - - - - -	73
---	----

Harmadik Czikkely.

A remekképtől való eltéréseknek átmenetele a beteg- ségbe - - - - -	79
--	----

Második Szakasz.

A külvilági dolgok, és az ezek által kormányozott élettudományos működések, mint betegséget szer- ző okok - - - - -	82
---	----

Első Czikkely.

Az egészség megtartására kívántatott külvilági dolgok, mint betegségeket szerző okok - - -	87
---	----

Első Fő.

A tápláló élet üsztönei, és működései, mint beteg- séget szerző okok - - - - -	88
---	----

Első Alfő.

A fűlszívásnak üsztönei, és az azt véghöz vivő mű- ködések, mint betegséget szerző okok - - -	—
--	---

Második Alfő.

Az elválasztások és kiürítések magok, s üsztöneik mint kórszerző okok - - - - -	102
--	-----

Második Fő.

Az állati élet üsztönei, és működései mint betegséget szerző okok - - - - -	116
--	-----

Első Alfő.

A közérzés , és külső érzékek gyakorlásai és ösztönei, mint betegséget szerző okok	- - -	117
---	-------	-----

Második Alfő.

Magok a lélek tehetségeinek gyakorlásai, mint beteg- séget szerző okok	- - -	120
---	-------	-----

Harmadik Alfő.

Az önkényes mozgások , mint kórszerző okok	-	124
--	---	-----

Harmadik Fő.

A tenyészelet ösztönei, és működései, mint beteg- séget szerző okok.	- - - -	129
---	---------	-----

Első Alfő.

A férjfi nem tenyészeletműveinek gyakorlásai, mint kórszerző okok	- - - -	131
--	---------	-----

Második Alfő.

A némbéri nem tenyészeletműveinek gyakorlásai mint kórszerző okok	- - - -	133
--	---------	-----

Második Czikkely.

Az egészség föltartására éppen nem kívántatott külvi- lági dolgok , mint betegségeket szerző okok	-	136
--	---	-----

Első Fő.

A munkaművesen működő erőszakok , mint kórszerző okok	- - - -	137
--	---------	-----

Második Fő.

Az emberi test vegyülését változtató dolgok mint kór- szerző okok	- - a - -	143
--	-----------	-----

Első Alfő.

A gyógyszerek mint betegséget szerző okok	-	—
---	---	---

Második Alfő.

A mérgek	- - - -	149
----------	---------	-----

Harmadik Alfő.

A ragályok	- - - -	159
------------	---------	-----

KÓRJELTANITMÁNY	- - - -	163
-----------------	---------	-----

Első Czikkely.

Magának a betegségnek kórjelei - - - 167

Második Czikkely.

A betegség legközelebbik majd okainak, majd fogonatainak kórjelei - - - 172

Első Fő.

A beteges ingékonyság kórjelei - - - 173

Második Fő.

A beteges folyó részek kórjelei - - - 176

Bevezetés

a

Kórtudományba általánosan.

1. §.

Kórtudomány (Pathologia) név alatt a tágabb értelemben vett élettudománynak (Physiologia) második részét értetődik, mely a beteges étettel, vagyis a betegséggel foglalatosskodik; a mely tehát a betegséget egész kiterjedésében, azaz *mind belső természetét*, (maga magával, és az egészséggel való összefüggését) *mind pedig a külső világgal, idővel és térrel lévő viszonyait* is iparkodik előnkbe adni. — Ez azon tudomány, melyet az élettudományban a *görbe vonallal*, *hosszszal* (linea) hasonlítottunk össze, mely valóban az életnek az egyenes üsvénytől, vagyis az egészségtől való eltéréseiről szól.

2. §.

A *kórtudomány föllállítására* két kútfejek szolgálnak: t. i. az élettudomány, és a betegágyaknál szerzett tapasztalások. Az *élettudomány* előismereteket nyújtván, képessé tesz bennünket az egészségtől történhető eltérések megfogására, és tulajdonképp a kórtudománynak *lelkét*

teszi. — A *betegágyaknál tett tapasztalások* pedig azon előösmereteket bizonyítván be, a lehetőséget valóssággá lenni tanítják, és tulajdonképp a *testét* teszik a kórtudománynak. — Valamint pedig a test lélek nélkül nem lehet emberré: úgy a betegágyánál tett tapasztalások sem lehetnek élettudományos előösmeretek nélkül kórtudománnyá; úgy annyira, hogy a *kórtudomány nem más, mint a betegágyaknál tett és megválasztott tapasztalásoknak az élettudomány által eszközölt megvilágosítása*. — Azon szerencsétlen gyógyászt, ki egyedül az élettudományos úton (via deductiva, analytica) indul ki, *észkepencz*-nek, (Theoreticus), az ennél valamivel szerencsésebb, egyedül a tapasztalás útján (via inductiva, synthetica) járót pedig *vadüzöncz*-nek, kontárorvosnak (Empiricus) nevezzük, azért hogy őket a lehetőségig szerencsés, mind a két utat összefoglaló *elmélkedő üzöncztől* (rationalis empiricus) megkülönböztessük; kit is azért nevezünk így, nem pedig megfordítva *üzönczelméledőnek* (empirico-rationalis medicus), mivel többet tartunk azon orvosra, ki a tapasztalásra többet hajt, mint az észképre (Theoria); hogysen megfordítva. — Ámbár pedig a kórtudomány megtanítására és tanulására a *tapasztalásnak útját jobban szeretnők választani*; de mivel a tapasztalás nem egy embernek, sőt nem egy időkornak sajátja, azért, és más részről egymis életünk rövidsége, a teendő tapasztalások kétes kimenetele végett az élettudományos utat kényszerítetünk választani; de úgy, hogy előadásunkban inkább *az élettudományt a tapasztalásnak*, mint a tapasztalást az élettudománynak kívánjuk alárendelni.

3. §.

A kórtudománynak kétszeres, még pedig *nagy haszna* vagyon: ugyanis *iszür az élettudományra nézve*;

mert ámbár a kórtudomány az élettudománybul mintegy életművésen fejlődik ki, és így ez nyújt amannak gyámkezet; de megfordítva ez is sok élettudományos igazságokat bebizonyít, sok homályosokat megvilágít, és sok kéteseket elkülönöz. — 2szor az *orvoslásra nézve* azon valóságos haszna vagyon, hogy ki a betegséget egész kiterjedésében fűlfogta, az előtt az orvoslásnak nagyobb része is már törva van. De ezeken kívül maga magában a természet buvárara nézve valamint az élet- ugy a *kórtudomány is gyönyörködtető.*

4. §.

A kórtudományt *három részre* t. i. közönségesre, különösre, és legkülönösebbre, szokták *osztani.* A *közönséges kórtudomány* általánosan szól a betegségről egész kiterjedésében; a *legkülönösebb* pedig nem más, mint a betegágnál különbséle betegségekről tett tudományos tapasztalás, melyek közt az ezek közé ugyan annyi távolságra helyzetetett *különös kórtudomány* a'ként áll, hogy egy részről a különös betegségektől megválasztott és közönségesebb elvekbe szedett üsmeretekből, és más részről ezeknek a közönséges kórtudománybul kölcsönözött elvek segedelmével tett megvilágításokból verődik üszve. — A *kórtudománynak ezen fölosztását az élettudományéval összehasonlítván*, úgy találjuk: hogy a közönséges kórtudomány körül belül az a maga nemében a mi a tiszta élettudomány a magáében; a különös kórtudomány pedig az alkalmazott élettudománnyal; végre a legkülönösebb kórtudomány az ismétalkalmazott élettudománnyal hasonlithatik valamiképp üszve. — *Nekünk egyedül a közönséges, vagyis tiszta kórtudománnyal leszen dolgunk.*

B e v e z e t é s

a

Közönséges Kórtudományba különösen.

5. §.

A betegségről általánosan szóló kórtudományt, azaz a közönséges kórtudományt másképp *betegség-ésképének* (Theoria morbi) is nevezik; még pedig nem ok nélkül, mert ezen tudomány a betegséget egész kiterjedésében, még pedig a beteg testeken tett tapasztalásoktól megválasztva, az okoskodásnak törvényei, és a tudománynak fogatja szerint állítja elő a lélek világában, a honnan *beteg-élet-elmélyének* (Philosophia morbi) is lehetne nevezni, mely benünket minden lévő és lehetséges betegségekről okoskodni tanít, még pedig olyképp: hogy azon okoskodásnak az *üzönczi gyógytudományban valóságos haszna* legyen.

6. §.

A közönséges kórtudományt az *egyetemestől* (pathologia universalis) meg kell különböztetni; *ennek az volna tiszte*, hogy minden a természetben lehetséges betegséget mind czullástól együtt rendszeresen adna elő, és

az egész dolgot kimerítve terjeszteni előnkbe; a milyen egyetemes kórtudomány még eddig nem állítatott, de tán nem is állitathatik föl. — A *közönséges kórtudomány* nem ad minden betegséget elő, hanem csak azon fő elveket fejtegeti, melyek minden lévő és lehetséges betegségekkel közüsek lévén, belőlük ezeknek belső természetét, úgy (az 1. §-ban) említett viszonyaikat érthetjük meg. — *Ez tehát amahoz képpest azon arányban áll*, hogy a mit az nyilván adna előnkbe, azt az előjövő vagy jöhető esetben minen erőnk által emebből fejthetjük meg magunknak. — *De valljon az itt előadandó közönséges kórtudomány olyan leendő e?* ában igen kételkedünk, sütt azt hiszük, hogy sok betegségnek természetét, sok betegségnek a külső világgal a térrel és idővel való viszonyait aból csak bajosan, vagy éppen nem magyarázhatjuk meg anyira, hogy a val mindent tudni kívánó lelkünk megelégedhetnék; és valóban szerencséseknek vélnök magunkat, ha csak legalább a több és közönségesebb betegségeket s enek a külső világgal, idővel és térrel összefüggését ezen tudománybul megérthetnők, a min iparkodni fogunk.

7. §.

A *közönséges kórtudománynak* haszna valóban igen nagy, mert 1ször a különös kórtudománynak egy része belőle telik ki; ugyanis a betegágnál szerzett és a betegségektől megválasztott főlebb üsmeretekbe szedegetett fogatinkat a közönséges kórtudomány fáklyájával világosítjuk meg; vajha ezen fáklya való, nem pedig álfényt adván, benünket a betegségekről tett sete fogatoktól megóna! hogy az üzönczi gyógyászságban az emberi nem rovására szerencsétlenek ne lennénk! — 2szor az üzönczi orvosi tudományban, vagyis a legkülönösebb kórtudományban hány esetekre nem bukkanik a

több évtizedig fáradozó üzönczgyógyász is, melyek sem ön, sem mások tapasztalásából, sem a különös kórtudományból nem lévén ösmeretesek előtte, belőlök mégis mint a beteges állapotnak olykor legtümöttebb szüvevényeiből a' józan elvekkel töltött közönséges kórtudomány segedelme által szerencsésen kivergődik, és a betegnek életét megmenti.

8. §.

A közönséges kórtudomány előadásában azon *rendet* fogjuk tartani, hogy miután a *betegségnek közönséges meghatározását*, vagy legalább körülírását, annak az *időhöz és térhez* való közönséges viszonyával együtt előadtuk volna: ára a betegségnek *ön magához*, az *egés-séghez*, és *külső világhoz*, végre az *orvoshoz* való viszonyát fogjuk következtetni.

E l s ő O s z t á l y .

A betegségnek meghatározása, s annak az időhöz
és térhöz való közönséges viszonya.

9. §.

A betegségnek meghatározása az egész gyógytudományban a *legerősebb tárgy*; innen van az, hogy azt csaknem minden kórtudós más és másféleképp *határozzán meg*, ezen kórmeghatározások többnyire olyak, hogy vagy nem minden betegségre, vagy az egészség némely módosítására is reá illvén, vagy minden egészséget kiküszöbölvén a természethől, *azokkal az emberi ész mind edig meg nem elégedhetik.* — Részünkről úgy véljük, hogy *az volna a betegségnek legjobb meghatározása*, mely minden lévő sütt lehetséges betegségeket magában mint egy dióhéjban foglalna, mely az egészségnek éppen ellenébe lévén téve, egy részről az életműves élet fogatjára is sugározta némi fényt, de a melyet más részről a halál közvetlen a legvilágosabban bizonyítana be, és mely az orvosi tudományban bolygó kórtudományi észképeket, melyeknek mindenikében van valami igaz, valami jó, a legszerencsésebb összhangzással birná összegeztetni.

10. §.

Az életnek belső mivoltos föltételeiről az *életerőről* és az *életművezetiségről* szólván az élettudományban, azt mondtunk, hogy ezen utolsónak mivolta valamely még edig föl nem fedezett finom vegyítésben és idomban áll, melyben a belső életerő el lévén rejtve, belőle időnkint az ösztönök ráhatása által külső erő fejlekedik ki, csak ugyan ennek következtetésében, mivel az *egészségnek* mint alárendelt fogatnak (idea subordinata) az *élettel* a legszorosabb összekötetésben kell állani, ugyan az *egészségről* azt állítjuk, hogy ennek jelenlétében, még szorosabb korlátok közé ejtetik azon a legszorosabban vett saját parány-életművezetőség (organisatio elementaris, seu in minimo). Mivel a *betegség* nem az életnek, hanem az *egészségnek* vagyon ellenébe téve, és mivel az *egészség* és *betegség* mint az életnek alyazott fogatai emennek körét bevégezik; következik egy részről, hogy az *élet fogatjánál* azon *parányéletművezetőséget* tágabb, az *egészségnél* és *betegségnél* pedig szorosabb értelemben kellessék venni; következik más részről, hogy a *betegség* az *egészségnek* ellenébe lévén téve, a *betegség* alatt azon *parányéletművezetőségnek* szinte *ellenkezőnek* kell lenni, mint az *egészség* alatt. — A *betegség* tehát szerintünk nem más, mint az *egészség* alatt lévő (l. éptan 7. §.) finom *életművezetőségnek* ellenkező elrendelése. — Valamint pedig az egyenes hossz mellett több sütt számtalan vonalak húzatathatnak; aképp a *betegség* alatti finom *életművezetőség* az *egészségestől* számlálhatatlanul eltérhet.

11. §.

A *betegséget* tovább meghatározni, és annak természetébe mélyebben hatni nem birunk; sütt őszintén még

ezen betegség - meghatározás mellett is kénytelenítetünk megvallani, hogy valamint az egészség mivoltához megkívántatott saja életművezetiséget voltaképp nem tudjuk: úgy, sőt még ezerszer inkább kevesse értjük a különbözőféle betegségek alatt széplátcsőként (Kaleidoskopus) szüntelen változó parány-életművezetiséget. Valamint pedig az egészséges, úgy a' beteg állapotban is három állópontból lehet ezen finom életművezetiséget tekinteni: vagy t. i. az *ő idomjára*, vagy *vegyítésére*, vagy pedig az anyagban rejtekező *erőkre*, nevezetesen a belső életerőre nézve; ezen három állópontok közül akármelyikből tekintjük, mindenünnen azon valóságot, csak hogy a tünetényre különbözőképp fogjuk tapasztalni; valamint p. o. a néző a Gellért hegyét három vagy több különböző szempontból tekintvén, azt egészen különbözőleg fogja tapasztalni, bátor a hegy mindég csak Gellért hegye maradand. Azon orvosok kik az életet, egészséget, és betegséget egyedül az idom oldaláról tekintették, *idomgyógyászoknak* (Jatromathematicus), a vegyítés oldaláról szemlélők *vegygyógyászoknak* (Jatrochemicus) az erők oldaláról tekintők pedig *erőgyógyászoknak* (Jatrodynamicus) neveztetnek; honnét az tetszik ki, hogy ezen *három sarkalatos eszképeket* egyé lehessen sőt kelljen is olvasztani. — Mi érzéki emberek lévén, annál is jobban, hogy inkább érzéki orvosok, vagy is sebészek akarunk lenni, *azon finom életművezetiséget leginkább az idom oldaláról szeretnők megfogni*, anál is inkább, hogy ezen állópontból a parányéletművezetiséget az emberi űsmeretek között legbiztosabb t. i. a számtudományos (mathematicus) úton legjobban megfoghathatók; azonban ha azt más oldalról is fölfoghatjuk, főképp ha ügyesebben fölfoghatjuk, *ha a természet fátyolát a betegségre nézve a vegyítés és életerők részéről is föllebenthetjük*, azt sem örömet mulasztanók el; és ez által az egy oldalúságot ki akar-

ván kerülni, ezen három eszképeket egygyé akarjuk forrasztani.

12. §.

Ezen az egészséges állapotul eltávozó és ával ellenkező finom életművezetiséget azért vettük föl a betegség belső és egyedülös okának, mert valamint az *egészség alatt* a legszorosabb értelemben vett táplálódástól, vagyis azon tulajdon finom parányéletművezetéstől, az az *belső életből minden ingékonyság vagyis külső élet származik*, és ismét minden ingékonyság vagyis külső élet viszonttag még pedig jóltékonyan visszahat arra; és valamint a tágosabb értelemben vett táplálás *a folyó részek által a szorosabb értelemben vett táplálást ápolja*, úgy ez amannak végbevitelét előmozdítja: hasonlóképp, mondom, a *betegség alatt is az egészségtől eltávozott finom életművezettség vagy oka vagy fogantja az ingékonyság és folyó részek beteges elváltozásának*; úgy annyira, hogy ő azon középpont, melyre a beteges ingékonyság, és folyó részek két oldalról vagy mint okok, vagy pedig mint fogonatok lógadoznak.

13. §.

A mondottaknak következésében tulajdonképp tehát az ösztönök által a belső életből kifejlődtetett *ingékonyságnak nincsen betegsége*, a honnan a híres *Braun*-nak eszképe, ki a belső életről semmit sem tudván, minden életet és élettudományos munkálkodást az ösztönök által erőszakos kifejlődésnek tartott, egészen öszvedüll, mivel magáig a tulajdonképpen való betegséggig föl nem emelkedhetett. *Mi csak azon ingékonyságot tartjuk beteges ingékonyságnak*, mely a tulajdonképpen való betegséggel vagy mint ok, még inkább pedig mint fogonát áll öszveköttetésben; hogy ezt azon betegesnek látszó, de mégis élettudományos ingékonyságtul meg-

különböztessük, mely nem a betegesen megváltozott finom életművezettségnek oka, vagy fogonátja; sütt mely alatt olykor a belső élet elrendelt tökéletessége felé iparkodik. — Mivel az élettudományban *a folyó részeknek* tulajdon életműves életművezettséget nem tulajdonítottunk: azért ezeknek mint olyanoknak betegséget sem tulajdonítottunk, hanem csak azt állítjuk, hogy *valamint az egészséges életben* a folyó részek egy részről vagy kútfejei a legszorosabb értelemben vett táplálásnak, vagy pedig ebből lettenek az ingékonyság munkálkodása által; más részről pedig a belső életnek ösztönei lévén, aból az ingékonyságot fejlődtetik ki: *úgy ők a beteges élet alatt is* vagy okai vagy fogonátjai a tulajdonképpeni betegségnek. — Kitetszik innen a *merkórtudomány*nak (pathologia solidaris) elsősége a *folyókórtudomány* (pathologia humoralis) fölött, mivel ez a folyó részeknél nem emelkedvén fölebb, a tulajdonképpeni betegséget nem ösmerte; *amannak csak a volt gyöngéje*, hogy az életet, egészséget és betegséget csak egy állópontból, t. i. az *idomnak* állópontjából ösmervén, mindent a munkaműves törvények szerint akart fejtegetni; holott azt három állópontból kellett volna tekintenie, mint fölebb tanítottuk. — *Honnét a kórtudomány nagy tengerével ismét két eszképet vélünk megegyeztetni.*

14. §.

Magát a betegséget a beteges folyamattól (processus morbosus) *jól meg kell különböztetni*: mert ezen név alatt nem csak a legszorosabb értelemben vett táplálódásnak, vagyis parányéletművezettségnek, az az belső életnek az egészségesből való elváltozása, hanem a beteges ingékonyságnak és folyó részeknek állapotja is értetik. — *A beteges folyamat, olykor elszakad a betegségtől*, ez maga magában maradván, midőn aztán a legszorosabb értelemben helybeli betegség áll elő. — A

beteges folyamat a beteges tünetényeknek egymásra való következését, tartását és a betegségnek magának időben és térben történő ki- és visszafejlődését szükségképp föltéven: benünk *a betegség lefolyásának* (Decursus morbi) fogatját nemzi: mely név alatt az egyes beteges változásoknak azon törvényszeres tartását, egymás után való következését, és elmulását értjük, melyeket a beteges folyamat, és a valódi betegség kezdete és vége közt, vagyis annak egész tartása alatt tapasztalunk.

15. §.

A beteges folyamat a saját betegséggel egyetemben akár mennyi ideig tartson is, annak *lefolysa kétfelek-re*, és ezen két felet két oldalról *korlátoló három időpontokra* osztatik. — A két felek közül az első a *beteges folyamat kifejlődésének*, vagy betegedő folyamatnak; a második pedig a *beteges folyamat visszafejlődésének*, vagy gyógyuló folyamatnak is nevezetik. — A beteges folyamat két felét korlátoló pontokat pedig *kezdetnek, kőrpolcznak*, és *végnek* nevezik. — Ezen fölosztásnak következésében magoknak az említett betegségbeli időpontoknak is nagyobb időbeli kiterjedést engedvén, az egész beteges folyamatnak lefolysa *öt időszakaszoknak* nevezett részekre szakad; melyek következendők:

1. *A betegség lefolysa kezdetének időszakasza.*
2. " " " " *nagyobbodásának* —
3. " " " " *kőrpolczának* —
4. " " " " *kisebbedésének* —
5. " " " " *végének* —

Ha ezen öt időszakaszhoz még a szerintünk az egészhez tartozó, a beteges folyamat kezdetét megelőző *neki készülésnek*; és ha a szerintünk szinte az egészhez számlált a betegség végét meghaladó *lábadásnak* időszakaszát a beteges folyamat, és saját betegség lefolysához tudjuk, (l. éptan 11. §.) akkor az egész betegség le-

folyása hét időszakaszokból áll; melyek következőképp bélelgzik magokat.

16. §.

Aneki készülés vagy a betegség előjáró jeleinek időszakaszában (Stadium prodromorum) úgy véljük, hogy a valóságos betegséget gerjesztő ok már fölvetetett az életműségbe, abban mintegy kóvályog, hanem az a legszorosabb értelemben vett táplálással vagy parányéletművezetességgel még öszve nem vegyülvén, avagy aztakármilyen másképp meg nem változtatván, eddig tulajdon értelemben betegség nincs jelen. — Ezen időszakaszban az idegek, főképp azon *idegek*, melyek a közérzést tellyesítik, nem különben érzik az életműség határai közt lappongó ellenséget, mint a külső érzékek a külső ártalmas behatásokat. — A közérzésnek részéről a legdelégelsőbb érzés az egésség megvesztegetéséről való félelemben, aggodalomban áll, sütt érzi az ember, hogy az egésségen kívül, még beteges állapot alá is van vetve. — Ezen kívül fáradékonyság, tetemsúly (dedolatio artuum) bádjadság, kedcsökkenés, szomorúság, álmatlanság, megkisbedett étvágy, sütt undorodás, s. a. t. tapasztaltatnak. — *Hogy ezen időszakasz nem a betegséghez tartozik*, onnan is kitetszik: hogy az említett tüneményekből a betegségnek *faját* nem lehet megtudni bizonyosan, hanem *csak vetni lehet hozzá*, némely esetekben p. o. az uralkodó betegségek és a bizonynyal fölvert ragály alkalmával. — *Midőn a betegséget szerző okok hatalmasan munkálkodtak*, és egyenesen a parányéletművezetességet érték, a betegség nem ritkán minden neki készítő jelek nélkül származik; de egyebbként, *mennél több ideig tart* ezen időszakasz, és mennél erősebbek az egyes jelek: annál nehezebb betegséget lehet bevárni.

17. §.

A beteges folyamatnak kezdetekor (Initium morbi) a legszorosabb értelemben vett táplálás, vagyis a belső élet egészséges állapotjátul eltávozik, midőn a *borzogatós, hideg*, tünetényeikkel együtt mutogatják magokat, t. i. a köröm kéküléssel, lúdbőrrel, fogvaczogással s a t. — Egyedül a *borzogatós* a reá nem következő hideg nélkül *idült betegségre*, a *hideg* pedig *forróra* mutat, még pedig mennél nagyobb a hideg, mennél tovább tart az, annál nagyobb a reá következő betegség. — A borzogatós és hidegen kívül, a következő betegség különbfélesége szerint, más különbféle, még pedig *mivoltos*, vagyis magával a betegséggel egyenes üszvekötetésben álló *tünetények is mutogatják magokat*, melyek azt bizonyítják, hogy már valóságos betegség van jelen, a belső élet egészségbeli állapotjátul valóban eltávozott.

18. §.

A beteges folyamat nagyobbodásának időszaka-szában (Morbi incrementum) a betegség gyáratói jobban jobban üszveülelkeznek, ekkor a borzogatós és hideg után *forróság* kisebb vagy nagyobb fokon jelenik meg, és az emberi test külső és belső határain nagyobb vagy kisebb menységben *szárazság* tapasztaltatik, mely tehát nem csak a külső, de a belső fölületen is, még pedig ennek mind a négy egyes részein jelen van, a minek következése a *megkisebedett elválasztás, és kiürítés* — A főlebb említett *mivoltos tünetények öregednek*, s néhány *újak megjelennek*, tehát egy szóval a betegség mind tömedékére (intensio) mind terjedékére (extensio) nézve növekedik.

19. §.

A beteges folyamat körpolczának időszakasza-kor (Akme, status, v. vigor morbi) a betegség gyáratói

legjobban összeülekeznek, a parány életművezetség leginkább elváltozik, és a *betegség elrendeltetésének legfőbb lépcsőjét eléri*, mellyel a beteges tünetmények párhuzamosan menvén, többé tovább nem növekednek. A többi közt a forróság legfőbb mértékét elérvén, alatta a külső, és belső bűrendszere a szárazság *nedvességgé* változik; a honnan az elválasztások és kiürítések nem ritkán megáradnak.

20. §.

A beteges folyamat kisebbedésének időszakaszában (Morbi decrementum) a betegség gyáratói egymástól válakozni indulnak, a legszorosabb értelemben vett táplálódás vagyis *a belső élet tisztulni kezd*. A forróság kisebbedik, az *elválasztások* és kiürítések tartanak; a *mivoltos tünetmények csekélyednek*, némely magával a betegséggel nem egyenesen összevették pedig megszűnnek.

21. §.

A beteges folyamat végének időszakaszakor (Finis morbi) a betegség gyáratói egymástól tökéletesen megvalnak, a finom életművezetség vagyis *belső élet egészen tiszta*, a legszorosabb értelemben vett táplálódással járó állati hév megkisebbedik, a forróság megszűnik, jeleül, hogy a parányéletművezetség már egészséges; az *elválasztások* és kiürítések nagyobb részt megszűnnek, a betegség *mivoltos tünetmenyei* és a nemmivoltosak is egészen elenyésznek.

22. §.

A forrósággal a beteges folyamátnak vége szakadván, az egész beteges folyamat lefolyásának vége van; és aztán a *lábadásnak időszakasza* (Stadium reconvalescentiae) áll be, mely *szerintünk* ha a folyó részekkel

némely kiüritendő beteges részek vegyítve vannak is; mégis az *egészséghez tartozik*, mivel már ekor a finom életművezettség egészséges állapotját viszanyerte; és csak *annyiban különbözik a tökéletes egészségtől*, hogy a betegség alatt a beteges anyagoktól megmenekedni törekedő természet az indulékonyság által a belső életből sokat lemorzsolván, ezeknek kiüritése után az *állati anyag összeesik*, az emberi test gyurmája megkisebbedik, az erők elbádjadnak, mely különbséghez még azt is lehet tudni, hogy ezen időszakaszban az ember a *kórismétülésekre* (Recidiva) némely betegségeket mégis ki-vévén, igen hajlandó.

23. §.

A betegség és beteges folyamat lefolyása alatt az elváltozott hév állapotja után legközönségesebb tünetmények a *bírálsók*, melyek főképp a beteges folyamat kórpólczán szoktak megjelenni. — *Bírálás* (Crisis) neve alatt pedig némely nedveknek (főképp az izzadságnak, és vizelletnek) szapora elválasztása s kiüritése értetik, mely a beteges folyamattal vagy mint ok, vagy mint fogonát vagy on összevetetésben; olykor azonban ezen elválasztások igen csekélyek, és több ideig tartónak, és akkor *oldalmaknak* (Lysis) mondatnak. — A bírálsók az üregek tapasztalásának következtetésében *bizonyos napokon jelennek meg*, melyek azért is *bírálási napoknak* (Dies critici) mondatnak, mely észrevételt, ha a beteges folyamat meg nem zavartatik, még ma nap is lehet tapasztalni. — A bírálási napok pedig a természet járásában oly szaporán előjövő hetes számot igen szeretvén, következők: a 7dik, 14dik, 21dik, 28dik s. a. t. A régi kortudósok szerint az egyebb napok közül néhányan *jelentőknek* (Dies indicantes) mások *közbeesőknek* (Dies intercalares) mind a többi hátra maradók végre *gyógy-napoknak* (Dies medicinales) neveztettek.

24. §.

A bírálást közönségesen bizonyos öregbedett beteges tünetmények szokták megelőzni, melyek öszveségesen a *bírlási törekedéseket*, vagy a *bírlási fölzavarodást* (molimina critica, perturbationes criticae) teszik. — A *tengődés* (vegetatio) útján származott betegségek inkább *bírlás*, az *ingékonyság* után támadtak pedig előkelőleg az *oldalom* által szoktak megtüretni. — *Mi a bírlási kiűritések eredetéről következendőket vélünk:*

a.) Vagy a betegesen megváltozott belső életből veszik eredetöket, úgy hogy azok a természet gyógyereje által vagy művészileg attól már megválasztattak, és csak ki kell űritetniök.

b.) Vagy a *folyó részekben* mint kiűritendő anyagok már jelen vannak, és valóban ki is űritetnek.

c.) Vagy a betegség folyamatja alatt fölkelő *ingékonyságnak* terményei, aként, hogy az most a belső életből többet leront.

d.) Vagy végre azon neki futamodó *ingékonyság* által okoztatnak, mely egyenesen a *folyó részeknek* esvén, azokbul többet kiűrit.

Mi csak a két első rendbeli bírálásokat tartjuk czélrányosoknak, a két utolsót pedig ártalmosnak.

25. §.

A beteges folyamatnak az ő kezdete és vége között való különböző ideig terjeszkedő tartása szolgáltatott a betegségek azon nevezetes fölosztására alkalmat, mely szerint azok *forrókra*, (morbi acuti) és *idültekre* (morbi chronici) osztatnak. De mivel az orvosok egyedül az időtől kölcsönözött határt különbözőképp határozták ki; a bülcsebbek csak hamarában észre vették, hogy ámbár a forró betegségek rövidebb, az idültek pedig hosszabb ideig szoktak tartani, de mégis a forró és idült betegségek közt

való különbséget egyedül idő szerint nem lehet meghatározni. — *Mi* részünkről úgy gondoljuk, hogy azok *forró betegségek*, melyeknek tüneténnyei véltelen (arithmeticae) származván, és ismét csakugyan mintegy kettő vágva egyszerre el is tűnván, nem ritkán a legellenkezőbb tünetények egymás után nyomban következnek; p. o. hideg után meleg, szárazság után nedvesség, kis érütés (pulsus) után nagy, sebes után lassú, s. a. t. — Minden betegség, melynek tüneténnyei lassanként (geometricae) erednek, és szűnnek, *idült betegségnek* neveztetik. — Mivel pedig a sebesen egymásra következő beteges tünetények vagy csak hamarában egészen elrontják a belső életet, vagy pedig az abban lekötött erőket mennél előbb fölszabadítják: következik, hogy *a forró betegségek rendszeren sok ideig nem tarthatnak*; az idültelnél pedig ellenkezőképp lévén a dolog, azok tűbnyire több időre nyulnak ki. — Kitétszik innen, hogy a forró és idült betegségek mivolta nem függ egyenesen hanem csak közvetve az időtől. — Az idült betegség természetéhez az is tartozik még, hogy annak beteges folyamatja *többször ismétül*, a *körpolecz* nem mutatja magát *tisztán*, a betegség törésére mutató *bírálsábeli iparkodások* csekélyek, a bírálságok tökéletlenek, előre meg nem mondható nap jelennek meg. — Ámbár pedig a *betegségek legfölsőbb fölosztására nem szolgálhat* az ő forró és idültre való fölosztások, mert noha vannak oly betegségek, melyek minden esetben forrók, és ismét mások, melyek minden esetben idültek: a betegségek mégis tűbnyire olyanok, melyek a környülállások szerint különböző egymikben majd forrók, majd ismét idültek; azonban ezen fölosztásnak mégis *több valóságos üzönczi hasznai vannak*, melyek közül elég legyen azt említeni, hogy az ifioncz gyógyásznak az azonnali segedelmet óhajtó forró betegségek gyógyításában kelljen magát előkelőleg kiművelni, mivel az idültek az illő gyógyszernek könnyvekből,

vagy más tapasztalt orvos tanácsa által eszközzendő kikeresésében elegendő időt engednek, honnan is ha más tekintetből nem is, legalább ebből úgy látszik, hogy a betegségek edigleni fő fölosztásai közül talán a legjobb azoknak az említett forró és idültekre való fölosztása.

26. §.

Természetesen hogy legjobb volna, ha minden betegség és beteges folyamat elő beszélt lefolyása által egészségbe menne által: de annak az emberben nem ok nélkül rettegést okozó két más kimenetelei is vannak: t. i. *a beteges folyamatnak más beteges folyamatba való átmente, és annak halállal való végződése.* — Némelyek a *Kórismétülést* (Recidiva) vagyis azon betegségnek másodszori megjelenését is ide számítják; hanem ez, *vagy még a beteges folyamat alatt történik*, és akkor a betegség mintegy idült természetet vesz magára, *vagy pedig a lábadás idejében*, midőn már többé nem az előbbeni betegséghez tartozik, hanem egy más új ok által okoztatván, új betegséget tesz. — A kórismétülés minden esetre veszedelmesebb betegség az elsőnél.

27. §.

Ha a beteges folyamat az előszámlált időszakaszok útján egészséggel nem végződik; akkor nem ritkán *más betegségbe men által.* — Micsoda esetekben végződjék egyik beteges folyamat a másikkal, azt bajos megítélni; mi ezen kérdés eligazítására *következendő föltételeket* veszünk föl:

1.) hogy az utóbbi betegség az előbbenihez képest olyan arányban legyen, mint a *fogonat az okhoz*,

2.) hogy vagy:

a.) a közönséges és különös betegség *belső természetekkel egyetemben külső képeket* is megváltoztassák, vagy

b.) hogy a *közönséges betegségek különösekké legyenek*, vagy

c.) hogy egyik beteges folyamat *önön helyét elhagyván*, a test más helyére takarodjék. — De mind a három esetben megkivántatik, hogy ezen új vagy másodrendbeli betegségek *a nékik másként is tulajdon kezdetet és lefolyást kövessék*, mert másképp a *másodrendbeli betegség* (Morbus secundarius) nevét meg nem érdemlik; hanem vagy kórismétülést tesznek, vagy pedig nem mások mint idült betegségek. — Olykor a beteges folyamatnak lefolyása alatt *a több tünetmények között egyik igen kifejlődik*, és mintegy ön létének méltóságára kapván, második rendbeli betegséget látszatik tenni; (*kórjeles betegség*, morbus symptomaticus) de a mely újlag megkisebbedvén, vagy a többiek mellé nővén, ismét elárnyaltatik, és a másodrendbeli betegség nevét meg nem érdemli. — Máskor valamely betegségnek *tünetenyei mindannyin elenyészvén*, csak egyetlen egy *marad hátra*, mely lábra kapván, magának a betegségnek belső természetét is megváltozotttnak lenni mutatja; azért is a másodrendbeli betegség nevét jobban megérdemli, ha mindjárt talán mint olyan eredetikepp a természetben nemis jelennek meg.

28. §.

Ha a beteges folyamat sem egésséggel sem más betegséggel nem végződik, *akkor halál annak a vége*. — A halál az életnek lévén ellenébe téve, *általa az életműségnek éppen az élet ellenébe tett ellenkező állapota hozatik elő*; tehát következő:

1.) Azon *finom életművezettség*, mely jelen lévén, a belső élet is jelen vagyon, a halál által egészen ellenkező állapotba ejtetik; de

2.) Még az *életművezettségnek másodszori bélegei is elváltoznak*; úgy;

a.) A *folyó részek* megromlanak, és a' merőket oda hagyván, a' köztük volt arány megszűnik, tehát azok rothadásba esnek.

b.) A *lágymerő részek* a többiektől megoldózkodnak.

c.) A *lágymerő részek rohadás*, a kemény - merők pedig *hamvadás* által veszítik el parányéletművezettségbeli összefüggésüket is.

A belső életnek megromlásával a *külső is egészen megszűnik*, a természettudománybeli törvények (leges physicae) nem módosítanak többé az életerő által; hanem az egész életműség a munkaműves és vegytudományos törvényeknek szorosan alájok vetetik.

29. §.

A *halál különbféle képp áll be*; még pedig:

A.) Egyenesen a legszorosabb értelemben vett táplálódásnak, vagyis *belső életnek*, azaz finom életművezettségnek az *életbelitől való elfordulása által*. — Ezen esetben talán soha sem romlik egész életműség meg egyszerre, hanem csak egymás után halnak meg a részek; még pedig:

1ször Az egész *rendszerek* megromlásából eredő halál nevei:

a.) A *legnemesebb rendszerek* leginkább az ezek finom életművezettségükig ható munkaműves, 's vegyítésbeli megromlása után, még pedig a munkaműves megromlások után azonnal, a vegyítésbeliek után (betegségek által) igen korán következik a halál.

b.) A *nemtelenebb rendszerek* vegyítésbeli (betegség által) megromlása után csak lassan hal meg az ember.

2szor) Gyakorta azért történik a halál, hogy az *életre megkívántatott részek* kilépnek végképpen az életet megtartó életművek sorából; még pedig:

a.) *A legnemesebb életművek* leginkább parány-életművezettségét érő munkaműves vagy vegyítésbeli (betegség által való) megromlása után, még pedig a munkaműves megromlások után azonnal, a vegyítésbeliek után csak hamar.

b.) *A nemtelenebb életművek* vegyítésbeli megromlásai után csak későbbben következik be a halál, melyet ez esetben a beteges ingékonyság elősegít; az eredeti bajnak pedig a nemesebb részekre való elharapódzása tellyesít.

3szor *Az életre nem elkerülhetetlenül szükséges részek* munkaműves vagy vegyítésbeli megromlása után csak úgy következik halál, ha ezen megromlás tovább és tovább harapódzván, végre valamely az életre elkerülhetetlenül szükséges életművel, vagy valamely egész rendszerrel közöltetik; mely megromlás ha eleintén munkaműves eredetű volt, aztán vegyítésbeli (valósággal beteges) lesz, főképp mikor tovább és tovább harapódzik. — Megtörténik azonban ezen esetben, hogy *a megromlott s halt részek* a természet gyógyító ereje, vagy a gyógyművészség által az egésztől *elválasztatván*, a többi rész élete tovább is föltartatik.

B.) *Az ingékonyság részéről, szinte különbséle képp történik a halál*, mely oda nem számítván a közvetett erőhiányos ingékonyság utján a parányéletművezettségnek megromlása által eszközlött halált, következőképp okozhatja azt: még pedig eleintén nem igazít, csak következőleg valódit, úgy hogy ha ezen megakadályozott indulékonyságnak útja ismét fölszabadul, akkor ezen nem valódi halál, vagyis tetszhalál (Asphyxia) ismét elmúlik. — Az efféle halálnak nevei:

a.) *A belső életet föltartó ingékonyság ösztöneinek távolléte*, tehát a vérnek lecsapolása, a levegőnek visszatartása; valamint ugyan ezen dolgoknak megromlása is.

b.) *A belső életet föltartó részekben lakó ingékonyság' ide s tova járásának megakadályozása az életműség határai közt vagy azon kívül is némely munkaműves akadályok által.*

c.) *A belső életet föltartó részeknek munkaműves megosztása külső vagy belső ok által.*

Ezen három esetek külső erőszak által is történhetnek, azért az efféle halált az erőszakosaktól mivoltára nézve nem lehet megkülönböztetni.

C.) *A tágabb értelemben vett táplálódás vagyis a folyó részek útján is előhozathatik a halál, még pedig:*

a) *Ha a kifejlődésnek lajtorjáján lévő folyó részeknek kidolgozása külső vagy belső okok által vissza tartoztatik.*

b.) *Ha a visszafejlődés lépcsőjén lévő nedveknek a testből való kimozdítása külső vagy belső ok által hozatik elő.*

c.) *Leginkább pedig ha az említett két állapotok összeütköznek.*

d.) *Ha a kifejlődés lajtorjáján lévő nedvek, a kívül, hogy a merő részeket táplálnák külső vagy belső ok által kiűritetnek.*

e.) *Ha a merő részeket tápláló folyók vegyítésbeli-képp halálosan megromlonak.*

Ezen környülmények közt *a belső élet*, vagyis leg-szorosabb értelemben vett táplálódás megcsökken, és maga magát a nedvek fogyta, vagy rossz állapota végett föl nem tarthatván, végre maga is, olykor csak rövid ideig tartó beteges állapoton esvén keresztül, *halálosan romlik meg.*

A jelen való esetben az ember a halálnak az említett neme és faja közül melyik útján múlt legyen ki, bajos megítélni. *Többnyire a halált mind a három út vagy közelebből vagy távolabbról okozza, vagy legalább elősegíti.*

A beteges folyamatnak időhüzi viszonyából még egy más fogat is támad, melyet a kórtudósok (Pathologus) Nyomdának (Typus) neveznek. — Az orvosok t. i. aztat tapasztalván, hogy a beteges folyamatnak tünetényei különböző időben különböző erővel munkálkodnak, sőt olykor egészen meg is szűnnek, de csak ugyan magok magoktól ismét visszatérnek; ezen tapasztalásnak következtetésében azt mondták, hogy a betegségeknek, azokat ezen tekintetből egymás közt össze hasonlítván, *különböző nyomdájok legyen.* — Fölösztatnak tehát a beteges folyamatok a nyomdára nézve:

a.) *Állandó, és*

b.) *Nemállandó nyomdájúkra.* — *Állandó nyomdájú betegségeknek* mondatnak azok, melyeknek tünetényei vagy állandón azon fokban maradnak, vagy legalább a kívül, hogy a betegség lefolyása alatt engednének vagy kimaradnának, szüntelen növekednek. — *Az első értelemben ezen nyomdabeli betegségek nincsenek;* a másodikhoz a legnagyobb és legkisebb életerővel járó legveszedelmesebb forró betegségek közelednek leginkább. *Nem állandó nyomdájú betegségeknek* pedig azok neveztetnek, melyeknek tünetényei majd öregbednek, majd kisebbbednek, majd megis szűnnek, de ismét visszatérnek, és csak ugyan e szerint két félek:

a.) *Enyhülékeny nyomdájú.*

b.) *Közhagyó nyomdájú.* — *Enyhülékeny nyomdájú betegségnek* mondatik az, melynek tünetényei az idővel majd enyhülnek, majd öregbednek. Az enyhülésnek ideje a betegség részéről *enyhülésnek* (remissio) a betegség tünetényeinek nagyobbodása pedig *nehézedésnek* (exacerbatio) neveztetik. — *Közhagyó nyomdájú betegségeknek* neveztetnek azok, melyeknek tüne-

ményei az időben majd megjelennek, majd ismét eltűnnek. — A betegség tünetényei megjelenésüknek ideje a betegség részéről *törésnek* vagy *támadásnak* (paroxysmus), azok eltűnésének ideje pedig *főleresztésnek* vagy *közhagyásnak* (intermissio) mondatik.

A nemállandó nyomdájú betegségek nehezedése és törése a napnak majd azon órájában jelenik meg, majd pedig napról napra óránként hamarább, vagy később; az első esetbeli betegségek *helyben álló*, a másodikok *előrelépdecselő* (typus anticipans) a harmadikok pedig *hátráló nyomdájúaknak* (typus postponens) neveztetnek; melyek mivel nehezedéseik és töréseik a napnak előre megmondandó órájában bizonyos renddel következnek, azért is *törvénytyszeres nyomdájú betegségeknek* (morbi typi regularis) mondatnak; ha pedig a nehezedések és törések nem bizonyos renddel, nem előre megmondandó időben jelennek meg, akkor a betegségek *törvényellenes nyomdájú betegségeknek* (morbi typi irregularis) neveztetnek.

31. §.

Ha a betegségek különböző nyomdájit vizsgáljuk az üzünczségben, úgy tapasztaljuk, hogy az *állandó betegségek a nem állandóknál, az enyhülékenyek a közhagyóknál* általában véve *veszedelmesebbek*.

A nemállandó betegségekben a helyben állás, főképp ha a nehezedés és törés is egyenlő erősségűek, a betegség idürendő természetére mutat: az *előrelépdecseles a betegség öregbedését jömendő*, mert így az enyhülékeny betegség állandó betegséggé, a közhagyó pedig olykor enyhülékennyé lesz, a mi valóban veszedelmet jelent. — Az utolsó esetet *belekapó nyomdának* (typus subintrans) nevezik. — A *hátrálás a betegség csüggedését jövendőli*, úgy annyira, hogy az állandók enyhülékenyekké, az enyhülékenyek és közhagyók

pedig a kívül, hogy amazok ezekbe mennének által végük felé sietnek; mert a hátrálással egyszersmind a nehezedések és törések is párhuzamosan csüggednek. — *A törvényellenes nyomda végre leginkább a betegség idülni készülő természetét mutatja, de egyebként nála veszedelemtől is félhetünk.*

32. §.

A betegség nyomdájának oka után vizsgálódván úgy találjuk: hogy valamint az egészséges állapotban, a nagy világ és az ember életének folyamata között nagy a hasonlóság; úgy és még inkább úgy közegyenesen járnak a betegség alatt a nagy világ, és az ember élete; a honnan a törvényszeres nyomdának járását lehet valamennyire meg magyarázni. — A közhagyó nyomdánál úgy látszik, hogy a betegség a beteges folyamattal majd együtt mutatja magát (a törés alatt), majd pedig emez elmulván, csak amaz marad meg (füleresztés). Mivel pedig tökéletes füleresztés alig vagyon, (de ha volna is) azért is a közhagyó betegségek idült természetűek inkább mint forrók. Egynémely betegségek a földnek ön tengelye és a nap körül való forgásával, mások a föld sarkainak a naphoz arányzott billenéseivel, és ismét mások a hold járásával lógadoznak párhuzamosan ugyan, de csak kicsinyben. — De mi az oka a törvényellenes nyomdának, hogy t. i. az a nagy világ járásához nem szabja magát? Nem más mint az, hogy a nagy természet járásának az ő hosszú ideig tartó nagy életében legalább most semmi sem szegezi magát ellenébe, és így most egészséges állapotban vagyon: a beteges csak rövid ideig tartó és a nagy világ betegségéhez képpest csak csekély betegség lefolyásának pedig sok akadályai lévén, magát a nagy természet mozgulásaihoz közegyenesen nem mindenkor egyengetheti.

33. §.

A betegségnek térbeli viszonyára nézve következőket tapasztalunk:

1szőr Hogy a betegség majd *helybeli* majd *közönséges*.

a.) *Helybeli betegségnek* (*morbus localis, topicus*) mondatik az, mely a testnek valamely egyes részét foglalja el, a közben, míg az egész életműség ment a betegségtől, tehát egészséges.

b.) *Közönséges betegség* (*morbus universalis*) ugyan csak alig van, de van *közönséges beteges folyamat* midőn is némely részek betegek, a többiek pedig az ingekonyság útján, vagy a folyó részek oldaláról szokatlan és beteges tünetényeket mutatnak.

2szor Mind a helybeli betegségek, mind pedig a közönséges beteges folyamat tulajdon betegségei majd *helybentámadtak* (*morbi idiopathici*), majd pedig *rokonszenvesek* (*morbi sympathici*). *Helyben támadt betegségnek* mondatik az, midőn a betegség oka és maga a betegség ugyan azon helyre esnek; ha pedig a betegség az előhozó októl különböző helyre esik, akkor az *rokonszenvesnek* neveztetik, mely ismét majd egyetérzésbeli (*morbus consensualis*) majd pedig ellenszenves (*morbus antipathicus*).

3szor Vannak az életműségnek oly *készületei*, melyek a *jelen betegséget helyből nem eresztik ki*, de bezzeg vannak olyanok is, melyek azt az ingekonyság és folyó részek útján tovább és tovább vezetvén, a *beteges folyamatot közönségessé teszik*.

a.) Az első rendbeli készületekhez tartoznak a sejtszövet és savórendszer; de ha a betegség az első rendszert éri, akkor ez az egész testben összefüggésben lévén, megszűnik a betegséget korlátozni, és könnyen kórkalaúzzá válhatik.

b.) *A második rendbeli készültekhez tartoznak az ideg- és edényrendszer, még pedig amaz az ingékony-ság, emez pedig a folyó részek útján teszi a beteges folya-matot közönségesé.*

Az ingékony-ságnak útján főképp az együttérzés vagy rokonszenvnek (Sympathia) törvényei szerint ha-rapódzik a betegség tovább, mely szerint főképp hosz-szában véve az életműséget a szomszéd részek ellenmun-kálkodólag (antagonistice) az ezek után következő részek pedig egyetérzőleg (consensualiter); úgy az életműséget széltibe vévén az azonfeli részek egyetérzőleg, a külön-feliek pedig ellenmunkálkodólag gyötörtetnek a betegség alatt. — De a beteges folyó részek útján is tovább terjedhet a nyavalya, részről hogy azok az ingékony-sággal, részről a legszorosabb értelemben vett tápláló-dással, de főképp ön magokkal állván a legszorosabb öszveketetésben, beteges voltokat ezzel és amazzal is közlik.

34. §.

Mivel pedig a korlátoló rendszerek csekélyebbek, a beteges folyamatot szélesztők pedig hatalmasak, és amazok közül is az egyik, ha őtet éri egyenesen a be-tegség, szinte szélesztővé válik, sőt mivel a folyó ré-szek is pártfogolják a nyavalya terjedését, kitetszik, *hogy a közönséges beteges folyamatok sokkal szaporábbak, mint a helybeli betegségek.* — De lássuk már köze-lebbről miképp széled el a betegség, és miképp lesz közönséges beteges folyamattá:

a.) *A tulajdonképpen való betegség vagy az in-gékony-ságnak, vagy a folyó részeknek, vagy pedig ezen két gyaratóknak útján harapódzik tovább és tovább; még pedig az első úton sebesen, a másodikon halkkal, a harmadikon pedig sebesen és rontólag dühös-ködve léssen a betegség közönséges beteges folyamattá.*

b.) A külső okok által hatalmasan *megvesztegetett ingékonyság* sebesen elterjed az életműsége, és vagy a kívül hogy tulajdonképpen való betegséget hozna elő, és a kívül hogy a folyó részeket megvesztegetné ismét *maga ereje által, maga magát* megemésztvén, az ingékonyság nagyságának megfelelő gyöngeséget hagyván maga után, ismét elszéled; vagy pedig szinte a kívül hogy tulajdon betegséget okozna, *sok folyó részeket megveszteget*, és ki is kerget az életműségből, és ha tulajdon betegséget hoz is elő, azt nem egyenesen, hanem a folyó részek megrontása, vagy vesztessége által közvetve okozza; vagy végre *valóságos betegséget okoz*, mely sebesen támadván, csak hamar egésséggel vagy halállal végződik, a kívül hogy a folyó részek igen szenvednének.

c.) A *folyó részek útján támadandó betegségek* gyakorta a kívül, hogy tulajdon betegséget okoznának, és az ingékonyságot nagyobb tehetségbe hoznák *magok magoktól* vegyítésbeli változások által ismét jóvá tétetnek; vagy pedig nem ritkán, a kívül hogy valóságos betegséget okoznának, az *ingékonyságot fölzavarván*, csak ugyan ez által ki is üritetnek; vagy végre mennél lassabban romlanak meg a folyó részek, (de ha sebesen is, hanem hatalmasan ám) annál bizonyosabban harapodván tovább, *tulajdon betegséget szerzenek*, vagyis a belső életet vesztegetik meg.

M á s o d i k O s z t á l y.

A betegségnek maga magához, az egészséghöz, és külső világhoz, vegre az orvoshoz való aránya.

35. §.

Hogy minden a természetben előjövő vagy jöhető betegséget eszünkkel fölfoghassunk, szükséges először tudni: hogy közönségesen *miféleképp romolhatik meg a finom életművezetség*, vagyis általánosan hányféleképp térhet el a legszorosabb értelemben vett táplálódás az egészséges ösvénytől, és *micsoda az életműség határai közt lévő okok hozzák elő azt, meg melyek az ő fogonatai ugyancsak az életműségben*; a ki tehát a betegséget jól meg akarja üsmerni, annak kelleik tudni, hogy a tulajdonképp való betegség micsoda viszonyban áll az életműség határai közt találtató s előtte lévő okoknak, és utánna való fogonatoknak olykor igen hosszú soraihoz, mely része a közönséges Kórtudománynak *Kórtanítmány* (Pathogenia) nevet nyert magának, és a betegségnek maga magához való arányát tanítja. — Másodszor azt kell tudni, *micsoda viszonyban áll az egymisztett egészség, az említett betegséghöz képpest, és mely külvilági dolgok, meg mily ezek által kormá-*

nyozott működések hozzák elő ezt ; mely része a kórtudománynak *Kóroktanitvány* (Aetiologia) nevet visel. — Harmadszor szükség még azt is tudni, *mily legyen azon oldala a betegségnek, mely az orvos felé fordul*, vagyis melyek azon jelek, melyekből a gyógyász a betegséget megüsméri, és mit jelent minden beteges tünetmény, mely része a közönséges Kórtudománynak *Kórjeltanitvány* (Symptomatologia) nevet nyert volt magának.

Kórertanítmány.

36. §.

A kórtudománynak ezen részét azért nevezzük *Kórertanítmánynak* (Pathogenia) mert a betegség legelsőbb vagy leginkább annak legfőbb eredetét tanítja. Származik ezen szó a *Kór*, és *er*-ed szó gyökéből, melyhez a tanítmány szó kapcsolatik. Mivel azonban a kórtudománynak ezen része nem annyira a betegség eredetét, mint inkább annak kivoltát tanítja, azért is azt tanácsosabb lenne *körvölttanítmánynak* nevezni.

37. §.

Ha a betegség a maga nemében csak egyetlen egy volna, mint az egészség, *könnyű lenne* akkor egy részről az éptanból az egészségnek határait üsmervén, (l. éptan 11. egész 20. §-phusig) és más részről a halálnak természetét és nemeit is tudván, (28. 29. §.) *a betegséget megfogni*; mert mind az, mi az egészség határain túl, és a halálon innen helyezettnek, betegség volna. — De mivel az élet az ő egyenes üsvényétől, az egészségtől, *szinte számlálhatatlan képp távozhatik el*, azért is, hogy minden ilyen eltávozást, részről maga magában egyet egyet, részről alkalmasabb fölfogás végett többeket egymással összehasonlítván, azokat közelebből üsmernessük: *szükség a betegség természetébe mélyebben hatni*, és azt közelebből tekinteni.

38. §.

A kórertanitmány nem csak magát a betegséget írja le, hanem, hogy a betegséget annál jobban fölfoghassuk, minden a betegséggel jobbról és balról összefüggő, és az életműség határai közt lévő beteges tünetenyeket érint, *melyek nem ritkán hosszú sorral vagy mint okok vagy mint fogonatok környelik a betegséget.* — A különös kórtudományban a betegség legközelebbik oka és maga a betegség ugyan azon értékű szavak, és egyet tesznek, de mi ezen két szavakat egymástól szorgalmasan megkülönböztetjük, a mennyiben mi betegségnak a legszorosabb értelemben vett táplálásnak az egészségtől való eltávozását értjük, a betegség legközelebbik oka pedig azon valóság, mely ezen eltávozást a legközelebbiről, közvetetlenül szüli. — Valamint pedig a betegségnak legközelebbik oka vagyon; úgy a betegségtől eredő fogonatoknak, nem ritkán igen hosszú sorában, egynek olyannak kell lenni, mely a betegséghöz legközelebb esik, azért is a betegség legközelebbik fogonatának neveztetik.

39. §.

A betegségnek okai a beteges folyamathoz tulajdonképpen nem tartoznak, hanem inkább az egészséghöz (lásd 15. §.) a mi pedig a betegség fogonatait illeti, azok kétfélék, vagy ugyan-akoriak (effectus contemporanei) vagy rákövetkezők (effectus successivi). Az ugyan-akoriak szorosan a betegséghöz tartoznak; a rákövetkezők pedig vagy más betegséget maga magában, vagy más betegséget a beteges folyamattal egyetemben okoznak. — A betegségnak az életműségben heverő okai, természetesen a külső világból eredteket, melyek olykor a legközelebbiről szokták a betegséget okozni, ide nem számítván, két felek lehetnek: a) az okok vagy az ingékonyság útján munkálód-

nak a belső életre; vagy b) a *folyó részek* által törekednek a finom életművezetiséget megrontani. — Valamint pedig a betegség az említett okokból származik, úgy viszontag vagy az *ingékonyságban* vagy a *folyó részekben* hoz elő beteges fogonatókat, (a külső világbelieket ide nem is számítván). — Az említett fogonatók ugyan nem ritkán a *betegség gyógyulásával* vannak üszveketetésben, de sokkal többször majd azon betegséget, melynek fogonatai, mint új okok, *ápolják*, majd *új betegséget* okoznak. — Ezen fogonatókat főképp a két utolsó tekintetből szinte a kóreritanitmány tárgyainak üsmerjük. —

40. §.

A mondottaknak következtetésében az egész kóreritanitmány két szakaszban adatik elő: t. i. az elsőben a tulajdonképpen való betegséget fogjuk vizsgálni; a másodikban pedig származását és terjedését, vagyis a betegségnek az életműségben lévő okait és fogonatait fogjuk fejtegetni, melyek mind czullástól a beteges folyamathoz tartoznak.

E l s ő S z a k a s z.

Maga, azaz a tulajdon értelemben vett betegség.

41. §.

A legszorosabb értelemben vett táplálódás, vagyis parányéletművezettség, avagy a merő részek belső életének az egészségestől való elváltozását mi *betvegynék* nevezzük, mely, értelmünk szerint, nem más, mint maga a betegség (10. §.). Mivel pedig a betegséget, mint említett, három szempontból lehet tekinteni, azért is a való betegséget másként az életműves anyagnak parányidoma

szerint beteg *parányéletművezettségnek*, az életműves anyagban rejtekező belső erő végett pedig *beteg belső erőnek* is lehetne nevezni. De maradjunk mind a három egyértelmű és egyértékű szó képviselőjénél, a betvegynél, vagyis a beteg vegyülésnél. — Valamint *a nagy természetbeli égi testeket* egymás körül bizonyos rendszerint tapasztaljuk mozogni, úgy az egészség alatt *a finom*, *a saja életművezettségnek* parányai egy részről a tengődés alatt, más részről pedig az ingékonyság által, *egymás körül bizonyos és másolhatatlan törvények szerint* forognak; de a mely rendes és törvényszeres mozgását az életműves parányoknak a betvegyl jelenlétekor rendtelenné változni véljük, vagyis azokat egymás körül kóvályogni mondjuk.

42. §.

A betvegyl tehát egy oly közönséges név, mely minden a természetben előjövő, vagy jöhető egymis betegséget magában foglal, melyeket, számlálhatatlanok legyenek bár, mégis két fő seregre lehet osztani.

1.) *Vagy magának a beteg életműségnek eredeti gyurmájából kerülnek ki a betvegyl; melyek ismét kétfélék:*

a) *vagy a test egyebként ép, de egymással összevegyülő részeiből támadnak.*

b.) *vagy egyedül a finom életművezettség parányainak megromlásából származnak, a nélkül hogy ához valamely rája nézve külső életműségbeli dolog járulna.*

2.) *Vagy pedig az, mi az eredeti egészséges parányéletművezettséget elváltoztatja s beteggé teszi, a külvilágból származik; honnét a betvegylnek három nemei támadnak:*

a.) *a parányéletművezettséget megmocskoló okok vagy más beteg állatból veszik eredetüket (ragályos betvegyl).*

b.) *vagy gyógyszer piszkolja azt be* (gyógyszeres betvegyek).

c.) *vagy végre az úgy nevezett mérgek teszik a parányéletművezetséget beteggé* (mérges betvegyek).

43. §.

A betvegy ha bár olykor mint ilyen jó darab ideig megmarad is, azonban mégis többnyire előbb utóbb az ötet előhozó okok, és az általa meglepett egymik különbfélesége szerint majd *gyuladás*, majd *olvakór szegődik hozzá*, ez tehát egy oly középpont, mely ezen két beteges állapot közt lógadozik. — Hogy mikor kapcsolódik a betvegyhöz *gyuladás*, és mikor *olvakór*, azt egy részről az egésségnek egymis állapötja, más részről pedig az eredeti parányéletművezetséget megváltoztató ok határozza meg. — A *gyuladás az élet felé néz*, és nem más mint az egésségnek hatalmitása; az *olvakór a halálra tekint*, és nem egyebb mint az épségnek csüggedése. A *gyuladás az öszvemenést*, az *olvakór a szétválást* veszi célba; melyek közt lógadozó betvegy oly meghatározatlan állapotot tesz, mely majd ez majd ama felé indul.

44. §.

Azon *gyuladásra*, mely betvegy és olvakór nélkül járván, az *eredetinek* nevét egész jussal megérdemli, azt, hogy *valóságos betegség legyen*, azon okból, mert mint alább látandjuk, általában az eredeti képéléssel megegyezik, *bajos ráfogni*; mivel azonban a *gyuladás az öreg életműségben új képeleteket törekedik előhozni*, melyek amaszt el akarván rontani, ahöz képepest betegséget tesznek; továbbad mert a *gyuladás nem ritkán betvegybe*, vagy inkább *olvakórba végződvn*, ezekkel együtt *valóságos betegséget tesz*; és mivel az általa meglepett résznek külső élete, vagy elnyomattik, vagy nem ritkán

oly maradékokat hagy maga után hátra, melyek szinte a külső életet megakadályozván, aztán a belső élet megromlásának legközvetlenebb okai lehetnek; *ezen okoknál fogva a betegség nevét ez is megérdemli.* — A *betveggyel járó gyuladást* vagyis *betveggyes gyuladást* mind az említett okok végett, mind pedig és főképp a *betveggy* miatt, minden habózás nélkül valóságos betegségnek valljuk.

45. §.

A gyuladás, úgy látszik, hogy nem más, mint a természetnek az öreg életműségben új életműves részeket képelni való törekedése, sütt olykor ezen törekedésnek általa történnő tellyesítése; mely majd az életműség egyebként is fölösleges belső életéből kap lábra, majd pedig valamely ösztön elhárítása végett a gyuladt részben öszvetolakodó folyó részekből a merő részek hatalmasabb munkálkodása által hozatik elő. — Az új részek képeltetése természetesen más kútöből nem származhatik, mint a *vérből*, mely minden egészséges és beteg képeleteknek közönséges kútforrása; azért is *ezen gyuladásbeli új képelet a merő részek tehetsége által a vérnek gyurmájából hajtatik végre*, ki tetszik innen, hogy csak azon részek gyuladhatnak meg, melyek *vért* vivő vagy legalább vihető, és az *idegek* munkálkodása által kormányozott *edényekkel* bírnak. — A gyuladások pedig *három* félék:

a.) vagy *eredetiek*, azaz olyak, melyek magából az ép részek életművezettségéből telnek ki (eredeti gyuladások).

b.) vagy olyak, melyek *betveggyel* vannak hemocskolva (betveggyes gyuladások).

c.) vagy olyak, melyek *olvakórral* czikáznak (olvakóros gyuladások).

A gyulladás mind maga magának, mind a benne szenvedő betegnek különbféle sorsot készít, vagyis kiménetei igen különböznek, mert:

1ször *Vagy csak mérséklett a gyulladás*; és ekor:

A.) *Vagy a gyulladás győz többé, vagy kevesbé, még pedig:*

a.) Az által, hogy a vérnek gőzrészeit fejlődteni ki, és *gyulár pöffedést* (emphysema inflammatorium) okoz.

b.) Az által hogy a vérsavót kényszeríti a vérnek többi gyurmájátul megválni, mely a sejtszövetbe, vagy nagyobb üregekbe letétetvén, *gyulár vízkört* (hydrops inflammatorius) hoz elő.

c.) Az által, hogy a hegedékeny nyirkot választja meg a vértől, mely megaludván, és a szomszéd az egészséges állapotban szabad részeket őszveforrasztván, *életművezetiséget* (pseudoorganisatio) szül.

d.) Végre az által, hogy az általa sebesebben keringő vérből, az ugy nevezett középpontot futó erő által a vérnek egy vagy több tekecsseit a'nak egyebb gyurmájából kiszakasztja, és a sejtszövet sejteibe leteszi; melyek itten megfogandzván, eleintén hosszukás, de csak egyszerű edényekké válnak, az után pedig mind két végökön ágakat nyervén, a verőczernek faját képelik, melyet *életművezetőségbeli fölöslegnek* (excessus organisationis) tartunk.

B.) *Vagy az öreg életműség győz, a gyulladás eloszlik, még pedig:*

a.) *Eredetileg* aként, hogy mielőtt az említett gyulladás győzedelmei bekövetkeznének, a gyulladás minden tünetényeivel együtt elszélesztetik az öreg életműség, vagy művészség tehetsége által.

b.) *Közvetve*, az által, hogy az említett győzedelmek az öreg életműség vagy művészség által lerontatnak; még pedig:

Iször A *gözrészeknek* egy része cseppfolyókká lesz, aztán pedig fölszivatik, az egyebb rész pedig egészséges élettellynek (turgor vitalis) marad meg.

2szor A *savós részeknek* egy része fölszivatik, más része légképet ültvén magára, élettellyé lesz.

3szor A már meghegedett, de még igen saja *hegedékeny részek* ismét fölolvasztatnak, aztán pedig fölszivatnak.

4szer Hasonlóképp a még igen *finom álveröczerek* fölolvadván, ismét fölszivatnak, vagy pedig már erősebbek lévén, az öreg életműség volt edényeivel üszvenyilván, az új képelet az öreggel egygé lesz.

II.) A *gyuladás nem mérséklett, hanem a fő lépcsőre hág föl*, midőn aztán ismét:

A.) *Vagy a gyulladás győz*, az öreg életműség részeit föloldozván *gennyé* (pus) változtatja. A gyulladásnak ezen győzedelmét a mérséklett gyulladás győzedelmeihez képeest, melyek *vezeményeseknek* (eductivus) nevezethetnek, *terményeseknek* (productivus) lehet nevezni, mert amazoknál a vérnek részei úgy válnak el a többi vértől, mint az előtt voltak, de emennél a vér s az öreg életműség részei egészen megváltoznak.

B.) *Vagy az öreg életműség győz*, s a gyuladást egészen elrontja; midőn t. i. ez kifejlődhetőségének legfőbb fokát elérte volna, már akkor mind az ő ereje, mind az öreg életműségé annyira elfogytak, hogy mindketten közel vannak az elromláshoz; midőn is a gyulladás *üszöknek* (gangraena) nevezetik, de ekkor az életműség belső ereje (mert már ekkor a külső egészen elfogyott) lábra kapván, a gyuladást meggyőzi, ámbár csak lassan, de mégis tükélyes egészség tér vissza. — A gyulladás eloszlása aként történik, mint fölebb a B.) és a.) betű alatt láttuk.

C.) *Vagy végre a gyulladás és öreg életműség a küzdesben úgy anyira megrontják egymást, hogy mi-*

után a gyuladás egészen megromlott volna, a még hátra maradó belső ereje az öreg életműségnek is elhal, azaz az üszökből *fene* (sphacelus) lesz. — Ebben az állapotban olykor az öreg életműség élő határain választó bárázdként evedző gyuladás támadván, a harapódzó fenének körlátot vet; a mi hogyha nem történik, a fene tovább és *tovább csúszván*, nemesebb életművekre jövén, az életműséget megüli a szerint, a mint a 22dik §ban tanítottuk.

47. §.

Midőn a legszorosabb értelemben vett táplálásnak kötelékei megoldózkodni kezdenek, az az midőn a finom életművezettségnek parányai egymást elakarják hagyni, vagy valósággal, folyó részekké változván, el is hagyják, akkor a belső életnek ezen állapotját *olvakórnak* vagy *oldódzkodásnak* (Liquatio) nevezzük. — Az *olvakór* a halál szemeibe tekintvén a *legveszedelmesebb betegséget* teszi, még akkor is, midőn eredeti, midőn pedig gyuladás vagy betvegy járul hozzá, akkor veszedelmessége is öregbedik. — Ezt pedig *négyféle*képp véljük származni:

a.) *eredetileg*, e're mint az eredeti gyuladásra főképp eleintén (44. §.) *bajos ráfogni*, hogy *valóságos betegség* legyen; mivel azonban az oldódzkodni kezdő életműség, vele párhuzamosan járó belső erejének fogyta végett magát szabdaszeres életművezettségében föl nem tarthatja, azért is *nem sokára szokatlan mozgásba esvén*, parányéletművezetése ez által betvegyes állapotba ejtetik, mely az eredeti olvakórt meghatván, *ezt valóságos betegséggé változtatja. Az eredeti olvakór pedig ismét háromféle képp származhatik:*

a) az által, hogy a *kiürítés* a *fölvételt* sokkal meghaladja (élettudományos olvakór).

b) *aként*, hogy az életműves anyag a *kifejlődésnek alacsonyabb lépcsőin marad*, vagy a *kifejlődött is ismét visszaesik*, (nyirkos olvakór).

c.) az által hogy a *kifejlődött anyag rothadni indul* (rothánk olvakór).

2.) az *olvakór a gyuladásból fejlődik ki*, mint főlebb látók (46. §.) ákor, midőn ez genyedéssel vagy fenével végződik.

3.) *egyenesen az eredeti betvegyből veszi eredetét.*

4.) *betvegyes gyuladásból származván*, midőn is a betvegyhöz járó gyuladás által *nem genyedés, hanem evedés* (ichor) hozatik elő.

48. §.

Ki lehet az edig mondottakból venni, hogy ezen három sarkalatos (tulajdon) *betegség vagy eredeti képp származhatik, vagy egymásból fejlődhetik ki*; úgy a betvegy, a gyuladás, az olvakór az okoknak összevessapásaikból mindenik eredetiképp is származhatik, de egymástól is veheti eredetét még pedig:

1.) a) a betvegy gyuladást és olvakórt hozhat elő.

b.) de a gyuladás és olvakór is okozhatja a betvegyet.

2.) a) a gyuladás betvegyet és olvakórt szülhet.

b.) de a betvegy és olvakór is támaszthat gyuladást.

3.) a) az olvakór betvegyet és gyuladást nemzhet.

b.) de a betvegy és gyuladás is okozhat olvakórt.

49. §.

Ha a betvegy, gyuladás és olvakór mindenik eredetiképp származhatik, úgy csak ugyan *eredeti képp el is múlhat az*, vagy egészségbe, vagy halálba menvén által. Ámbátor a betvegy gyuladás és olvakór egymást viszontag szülhetik, és ámbár a gyuladás és olvakór a kívül hogy a közepett helyezettett betvegyen mennének által, egymásba végződhetnek: úgy tapasztaljuk mégis, hogy a *betvegy* egyképp majd a gyuladásba, majd az olvakórba men által; hogy a *gyuladás* majd betvegyel majd olvakórral végződjék, de megfordítva az *olvakór* főképp gyu-

ladásba csak hajjal emelkedjék. — Ezeknek a következősében látni lehet, hogy nem ritkán egyik betegség a másiknak legközelebbik oka, vagy legközelebbik fogonata, de mely legközelebbik okot vagy fogonatot nem lehet úgy tekinteni, mint a 39dik §ban fülhazottakat, mert azok a valóságos betegséggel időbeli arányban vannak, vagyis az okok a betegséget időre nézve megelőzik, a fogonatok pedig követik a valóságos betegséget; a valóságos betegségek pedig egymás közt nincsenek ily időbeli arányban, hanem midőn egymást nemzik, ugyancsak egymást idő- és helybeliképp is meghatják (compenetrant).

50. §.

Mind a *gyuladás* mind az *olvakór* vagy *tiszta* (morbus genuinus) az az olyan, mely magának a finom életművezettségnek egészséges állapotjából kitelik, vagy pedig *tisztátalan* (morbus specificus) vagyis olyan, melyben a finom életművezettség a neki tulajdon részeken kívül, még idegen anyagokat is fogad magához, melyek majd az életműségből telnek ki, majd pedig a külső világból erednek. — A *merő munkaműves és erőbeli okok tiszta*; a *merő vegyítésbeliek* vagy az ezel vegyített munkaműves és erőbeli legközelebbi okok pedig *tisztátalan* *gyuladást és olvakórt* okoznak. — A betegségnek legközelebb *külső okai* igen különbözők lévén, majd *tiszta* majd *tisztátalan* *gyuladást és olvakórt* okoznak; az *indulékonyaságból* származott legközelebbi okok *tiszta*, a folyó részek útján valók pedig leginkább *tisztátalan* *gyuladást és oldódzkodást* szülnek. — Az *eredeti betegségek* ha *tiszta* is, de ha másod rendbeliek lesznek, többnyire *tisztátalanokká* változnak.

M á s o d i k S z a k a s z.

A betegség egymással összevüggő, s az életműségben lévő okai, és fogonatai, nevezetesen a legközelebbiek.

51. §.

Ezen szakaszban mind azon valóságokról szólunk, a mi a tulajdon betegségen kívül a beteges folyamathoz tartozik, a mennyiben ezek mint tulajdon betegségek távolabb, közelebb és legközelebb az életműség határai közt tartózkodó okai vagy fogonatai lehetnek, úgy még is, hogy leginkább a betegség legközelebbi okait és fogonatait fogjuk tekintetbe venni. — A betegségnek legközelebbi okai mint a 38dik §ban említők, két féle kútfőből eredhetnek, a külső világból eredteken kívül, melyek, mivel csak ritkán legközelebbi okai a betegségnek, sőt inkább többnyire csak az ingékonyság és folyó részek útján okozzák azt, és mivel a beteges folyamathoz éppen nem tartoznak, azért is ezen a külső világból eredő okai a betegségnek a kóroktanítványban természetesebb helyet nyernek. — Mivel azonban az ingékonyság és folyó részek a tulajdon betegséggel nem csak okbeli, hanem távolabb vagy közelebb sőt legközelebb fogonátbeli viszonyban is állnak, és mivel ezek szinte a beteges folyamathoz tartoznak; azért is szinte azon jussal mint amazok ezen szakaszhoz tartoznak; anél is inkább, hogy ezek, noha olykor új betegséget szülnek, többnyire mégis ugyanazon betegséget ápolják, melynek fogonatai. — A beteges ingékonyság és folyó részek nem csak a beteg finom életművezetiséggel állnak mint ok és fogonát összevetetésben, hanem egymásra is munkálkodnak, és így sokszorozott hatalommal üregbitik a betegséget, s annak kiterjedését siettetik; azért is az ő egymásra betegesen művelő munkálkodásaik szinte ezen szakasznak tárgyai.

52. §.

A mondottaknak következtetésében a tulajdon betegségek a legközelebbi okokhoz képpest különbözéképp származnak, és terjednek, még pedig:

I. *A betegség eredetikepp*A.) *származik.*

- a.) belső okból maga magától,
- b.) külső okból,
- c.) az indulékonyság útján,
- d.) a folyó részek útján.
- e.) az indulékonyság és folyó részek útján egyetemben,

B.) *ápoltatik.*

- a.) belső ok által.
- b.) külső ok által.
- c.) az indulékonyság útján.
- d.) a folyó részek útján.

II. *A betegség másodrendbeli képp.*A.) *származik, és*B.) *ápoltatik is:*

- a.) belső okból, midőn egy betegség a másikat szüli.
- b.) külső ok által.
- c.) az indulékonyság útján.
- d.) a folyó részek útján.
- e.) az indulékonyság és folyó részek útján egyetemben.

A mondottaknak következtetésében ezen szakaszt a következő *négy cikkelyekben* fogjuk előadni, még pedig az *elsőben* az ingékonyságnak, a *másodikban* a folyó részeknek viszonyát a betegséggel, a *harmadikban* a beteges ingékonyságnak befolyását az ép vagy talán szinte beteg folyó részekre, a *negyedikben* végre megfordítva a beteg folyó részeknek az ép vagy hasonlóképp beteg ingékonysággal való összefüggését fogjuk fejtegetni.

Első Czikkely.

Ok-, és fogonatteli viszonya az ingékonyságnak a betegséggel, vagyis az ingékonyság a beteges folyamat alatt.

53. §.

Mind azon *ingékonyság*, vagyis külső életerő, avagy életműves mozgás, mely a tulajdon betegséggel vagy mint ok, vagy mint fogonatt nem áll öszvekötetésben, bár ha betegesnek látszatnék is, *egészséges*; valamint az ellenben, ha a betegséggel vagy mint ok, vagy mint fogonatt kötetik öszve, *betegesnek* tartatik. Azon *beteges ingékonyság*, mely a betegségnek *ugyan-akori fogonattja* a betegségnek egyik külső oldalát teszi, és a kórjeltanítmányban is elő fog fordulni, *mely pedig a betegséget megelőzi*, az a kóroktanítmányoknak tárgya.

54. §.

Hogy az ingékonyság egészséges, azaz olyan legyen, mely egy részről az egészséges belső életből származik, és más részről ugyan a belső élet megtartására jóltékonyan munkálkodjék vissza, ara következő négy föltételek kívántatnak.

a.) *hogy az ingékonyság a belső élethez képpest jó arányban legyen.*

b.) *hogy az ingékonyság az életműség határai közt szabadon munkálkodjék.*

c.) *hogy ezen szabadon munkálkodó ingékonyság az életműségben bizonyos irány felé működjék.*

d.) *hogy az ingékonyság bizonyos időrenddel tétessék munkásságba.*

Valahányszor az egészséges ingékonyság említett föltételei hibáznak, mind anyiszor *beteges az ingékonyság*, és vagy oka, vagy fogonata a tulajdon betegségnek.

A mennyiségükre nézve különböző ösztönök a belső életet ön mennyiségéhez képpest különbözőképp gyakorolván, majd egészséges, majd beteges ingékonyságot, vagy inkább ingást hoznak elő, még pedig aként hogy *ha az ösztön nagyságához egyenes arányban van az ingékonyság nagysága, akkor ez ezen részről egészségesnek tartatik*; ha pedig az ösztön mennyisége és az ingás nagysága közt *nincsen egyenes arány, akkor az ingás beteges*, és majd oka majd fogonhatja a valóságos betegségnek. Az e fajta beteges ingékonyságnak *két neme* különböztetik meg.

1.) *Erőtúltság*, vagy *erőfölösleg* (Hypersthenia), azaz erős és állandó ingékonyság, melynek mivolta abban áll, hogy a belső élet tömött lévén, az életműves rostnak most valamely okból vigály végeiből kisebb ösztönök is nagy ingást, nagy erőlkülést képesek kifejltetni.

2.) *Erőhiány* vagy *erőcsüggedés* (Asthenia) vagyis gyöngé ingékonyság, mely ismét *két* féle:

a.) *Egyenes erőhiány* (Asthenia directa), vagyis kora de sebesen muló és nem valóságos, hanem csak erősnek tetsző gyöngé ingékonyság, mely egy részről főképp a táplálásra kívánt ösztönök hiányossága által okozott silány belső életet, és más részről legalább magához képpest kicsapongó ösztönöket tesz föl. Ezen erőhiányt másképp *forgekony gyöngeségnek* (debilitas versatilis) is nevezik, mert a hamar muló gyöngé ingás után nagy fáradtság áll be, a mi váltogatva történik, mely neki neki erőlködő ingásnak mivolta az életműves rost végeinek vigály és könnyen bomló paranyéletművezettségében látszik helyeztetni.

b.) *Közvetett erőhiány* (Asthenia indirecta), mely késő de szinte nem sokáig tartó, és erősnek még csk nem is látszó, hanem valóságos külső gyöngé ingékonyságból

áll, és az erőfúlóság, vagy egyenes erőhiány által már igen kimerített silány belső életből közvetve származik, és másképp *tompa gyöngeségnek* (debilitas torpida) is nevezetik, mivel még a legnagyobb ösztönök is alig tudják a belső életet valamely *ingásra* nógatni. *Az erőfúlóslegre következő tompa gyöngeségnél még elég belső életet vélünk jelen lenni*, csak hogy az életműves rost végein lévő parányéletművezetség az erőfúlóság által lekopott részére következő más rész még mintegy nem érhetett meg anyira, hogy folyó résszé változása közben, belőle a külső erő kifejelekedhessék. *Az egyenes erőhiányra következő tompa gyöngeség* a belső élet valóságos fogytából származik.

56. §.

Az ingékonyságnak ezen három beteges állapotjai *különbféle arányban állanak a tulajdon betegséghez*; úgy:

1ször *Az ingékonyság egyik faja a másikat szüli*, és olykor csak az utolsó hozza elő a neki tulajdon betegséget; úgy az eredeti erőtúlásból és egyenes erőhiányból a kívül, hogy a nekik tulajdon betegségek származnának, közvetett erőhiány támad, mely az igen veszedelmes neki megfelelő betegséget szüli.

2ször *A beteges ingékonyság mindenik faja lehet legközelebbik oka a betegségnek*; úgy:

a.) az erőtúlás gyuladást.

b.) az egyenes erőhiány oly betveggyet, mely inkább az olvakór felé tekint.

c.) a közvetett erőhiány olvakórt okozhat.

3ször *A beteges ingékonyságnak ezen fajai az eredeti betegségnek azon-kori fogonatai lehetnek*, (kórjeles ingékonyság, incitabilitas symptomatica) midőn is a második szám alatt fölhozott beteges ingékonyság fajai, és a saját betegségek megfordítva esnek ki; tehát:

a.) a gyuladás erőfölösleget.

b.) a betveggy egyenes erőhijányt.

c.) az olvakór tompa gyöngeséget szeret előhozni. —

Mely esetek kölcsönösen öregbitik, ápolják a való betegségek.

4szer *Az ingékonytság említett fajai a betegségnek rákövetkező fogonatai lehetnek* (rákövetkező beteges ingékonytság, incitabilitas successionalis morbosa); még pedig:

a.) A gyuladás maga magát megemésztvén, s neki vége szakadván, vagy egészséges ingékonytságot, vagy lábadás közben nagyobb vagy kisebb közvetett erőhijányt hagy maga után.

b.) a betveggy, és

c.) az olvakór pedig leghosszabb ideig tartó főképp ezen utolsó csak a halállal végződő közvetett erőhijányt szokott maga után hagyni.

57. §.

Az egészséges ingékonytság moczanatos sebességgel haladván, *nagy gyorsasága miatt nem lehet kicsapongólag beteges*; hanem ha az járásában *visszatartóztatik*, vagy egészen *megakadályoztatik*; akkor már valóssággal beteges, mert majd oka majd ismét fogonata más betegségnek.

1.) *Visszatartóztatik az ingékonytság:*

a.) vagy az életműség belső határai közt lévő, de az ingékony részre mégis bár mely természetű legyen is munkaművesen munkálkodó mértékletes ok, p. o. daganat által.

b.) vagy magának az indulékony résznek beteges, de még nem egészen romlott megváltozása által.

c.) magának az indulékony résznek tökéletlen megsztása által.

2.) Egészen megakadályoztatik az ingékonytság.

a.) az életműség belső határai közt lévő, de az ingékony részre mégis kívülről munkaművesen működő hatalmas ok, p. o. nagy daganat által.

b.) magának az ingékony résznek betegség miatt egészen megromlott megváltozása által.

c.) magának az ingékony résznek tökélyes megosztása által.

58. §.

Az ingékonytságot útjában megakadályozó ok, ha csak az akadály kívülről nem vevé eredetét, többnyire vagy még a jelen gyuladás, vagy enek következtetése, leginkább az áléletművezetség (az ingékony részen kívül, de abban is) és a genyedés (leginkább az ingékony részben), de gyakorta a betveg és olvakór is lehet *oka* az indulékonytság föltartóztatásának. — Az útjában visszatartóztatott ingékonytság az ingékony résznek *azon helyéig*, hol az akadály fekszik, gyuladást, *azon túl* pedig olvakórt szokott okozni; ha pedig az ingékonytság az *életre okvetetlenül szükséges életművekben tökélyesen megakadályoztatik*: akkor elsőszőr tetsz — későbbben pedig valóságos halál okoztatik általa. — Olykor az is megtörténik, hogy a gátolásnak helyétől ismét *vissza felé* munkálódik az ingékonytság.

59. §.

Az egészség úgy kívánja, hogy főképp a nemesebb részekben, *az ingékonytság bizonyos irány felé munkálkodjék*; még pedig majd a test külső részeitől befelé a test gyurmájába, majd innen a test környéke felé, sőt olykor különböző irányok felé is, a mint t. i. az ösztönök munkálkodnak. — Gyakorta megtörténik azonban, hogy az ingékonytság valamely szokatlan ösztönnek engedelmeskedvén, nem az egészségtől megkívánt irány felé munkálódik; midőn aztán *betegesnek* tartatik; és azt

ide nem számítván, hogy az eképp megfordult ingékony-
ság által sok káros ösztönök kiigazítatnak az életműsége-
ből, vagy föl is vétetnek abba; egy részről *oka*, más rész-
ről *fogonátja* lehet a betegségnek. — A betegesen befelé
dolgozó ingékonyosság *betvegyet*, vagy az erőtlenség útján
gyuladást; a betegesen kifelé működő pedig az egyenes
erőhiány által *olvakórt* szokott okozni. — De gyakorta,
a hogy imint említők, a beteges irányú ingékonyosság *fogo-
natja a betegségnek*, még pedig a gyulladás alatt *befelé
tart* inkább az ingékonyosság, az olvakór alatt pedig *in-
kább kifelé*.

60. §.

Az egészség jelenlétében az *ingékonyosság*, hogy a belső
életet csak hamar tenkre ne tegye, *bizonyos időrend-
szerint szokott munkálkodni*; mely ha fölbomlik,
akkor az ingékonyosság beteges állapotú leend, midőn ekor
a nyugalom és munkásság között nincsen arány, és az
efeléépp megromlott ingékonyosság majd *oka*, majd *fogo-
natja a betegségnek*. — Az *időben zaklatott ingékony-
ság*, a belső élet nagy lévén, eleintén az erőtlenség útján
gyuladást, aztán pedig a közvetett erőhiány közbenjár-
tával olvakórt szokott okozni, ha pedig a belső élet ki-
csiny, akkor ugyan csak az időre nézve zaklatott ingékony-
ság eleintén az egyenes erőhiány útján betvegyet, aztán
pedig csak hamar a közvetett erőhiány közestével olva-
kórt szeret nemzeni. — Az *időre nézve henyélni enge-
dett ingékonyosság* pedig, a belső élet a henyelés alatt
maga magát megemésztvén, eleintén egyenes, aztán pedig
közvetett erőhiány által végre olvakórt okoz. — De az
időrendre nézve megváltozott ingékonyosság *fogonata* lehet
a betegségnek, még pedig a gyulladás alatt zaklatatik, az
olvakór alatt pedig olykor henyélni engedtetik az ingé-
konyosság.

Második Czikkely.

Ok és fogonati belvi viszonyok a folyó részeknek a betegséghez, vagyis a folyó részek a beteges folyamat alatt.

61. §.

A szorosabb értelemben vett edényekben foglaltatott folyó részek egy részről a legszorosabb értelemben vett tápláláson *innen*, más részről pedig ezen *túl* állanak. A legszorosabb értelemben vett tápláláson innen lévő folyó részek a *kifejlődés lábtóján* lévőeknek mondatnak, azon folyó részek pedig, melyek a legszorosabb értelemben vett tápláláson túl vannak, azok a *visszafejlődés lépcsőjén* lévőeknek neveztetnek. — A *vér azon közönséges tárház*, melyben mind a két rendbeli folyó részek egyesülnek, mely tehát mind a legszorosabb értelemben vett tápláláshoz tapadandó részeket, mind az attól elszakadtakat magában foglalja. — Az emberi testnek határain vannak olyan folyó részek, melyek vagy a *kifejlődésbeli* folyó részekhez, vagy pedig a *visszafejlődésbeli*ekhez tartoznak, de olyanok is vagynak, melyek a visszafejlődés lábtójáról a kifejlődés lépcsőjére tesznek *átmenetelt*. — Ha tehát a *folyórészek* a legszorosabb értelemben vett táplálással vagyis finom életművezetiséggel azaz *belső étellel* oly szoros összekötetésben vagynak: következik, hogy az említett folyó részeknek gyakorta oly állapotjuk legyen, mely az *egészes* belső étellel, máskor pedig a *betegéssel* vagy mint *ok*, vagy mint *fogonati* áll összekötetésben; midőn az előbbeni állapotuk *egészeseknek*; az utólsók pedig *betegeseknek* mondatnak. — A *merő részekkel egyenlőleg egyesült folyó részek* azoknak állapotjukból mindenkor párhuzamos (vagyis közegyenés,

parallelus) részt vesznek; a *merő részekkel kitetszőleg egyesült folyó részek* pedig többnyire szinte közegyen-es állapotban vannak az azokat környékező merő részekkel, és ha az ő beteges állapotjuk a betegséggel magával nincsen is egyenes összefüggésben, de beteges állapotjuk ugyan-csak annál jobban összefügg a beteges folyamattal, még pedig mind az ingékonyság, mind az egyebb folyó részek útján. — Ezen utolsó két rendbeli nedveknek, vagyis a *merő részekkel egyenlőleg vagy kitetszőleg egyesült folyó részeknek* beteges állapotjaikat, melyek a való betegség szerepét játszván, a merő részekkel azonítatnak (identisantur) *ide nem tudván*, itten csak 1 szőr a szor-osabb értelemben vett *edényekben* foglalt nedveknek, azután 2szor az emberi *test határain* találató folyó részeknek beteges voltjokot fogjuk tekinteni.

62. §.

A tulajdonképpen való vagyis szorosabb értelemben vett edényekben *nem csak tiszta vér*, hanem más majd a *ki* — (a saja táp) majd a *visszafejlődés* (nyirk) láb-tójjára tartozó nedvek is forognak, melyek a vérrel oly szoros és közvetetlen összefüggésben lévén, az ő beteges voltokat a vér beteges állapotából könnyen meg lehet érteni. — Hogy pedig a vér *egészséges legyen*, ara követ-kezendő tulajdonságok kívántatnak.

a.) *hogy a finom életművezettséghez képeest ele-gendő mennyiségben legyen.*

b.) *hogy a testben egyenlően oszolják föl.*

c.) *hogy természetes létrejöttéi egymáshoz képeest jó arányban álljonak.*

d.) *hogy a vér elegendő étellel bírjon.*

e.) *hogy a vérnek a finom életművezetésén innen lévő részei idegen, az azon túl valók pedig oly ré-szeket ne tartsonak magokban, melyeknek szükség-képp ki kell üríteniök.*

63. §.

A vérnek csak egy bizonyos közepszerű mennyisége felel meg az egészséges belső életnek; mely valahányszor az arany közepszertől eltávozik; mind ányiszor ha nem fogonátja is, legalább oka a betegségnek. — A sok vér gyuladást, a keves olvakórt szokott okozni. — A sok vér nem igen szokott betegségnek a fogonata lenni, de keves vért mind a gyuladás leginkább az ő következtetéseivel által, mind a betveggy és olvakór is szeret szülni, mely természetesen újlag ápolja ezen utolsó bajt.

64. §.

A beteges folyamat alatt többnyire a vér igen egyenletlenül oszlik el a testben, úgy hogy ugyan azon időben némely részek több, mások pedig kelletinél kevesebb vért kapnak; mely eloszlásbeli egyenletlensége a vérnek aztán majd oka majd fogonata a valóságos betegségnek. — Midőn valamely részbe kelletinél több vér áradoz, abban nem ritkán gyuladás fejlődik ki, ha pedig valamely részbe kevesebb vér ömlik, azon részt olvakór lepi meg bizonynyal. — A betveggy már magában is elég a töle meglepett részben vértorlódást szülni, mit a gyuladás anél könnyebben tellyesít; az olvakór pedig, főképp ha betveggyel van befertezve, iparkodik szinte vért csalni az oldódzkodó részbe, többnyire mégis főképp később az olvakórlepte részből lassanként vissza húzódik a vér.

65. §.

Vannak a vérnek nemesebb és nemtelenebb részei; úgy nemes rész a vérhitó (cruor), nemtelen a savó, ezek közt közepett áll a hegedékeny nyirk, és takony közé helyezett valóság; melyeknek szerencsés arányok oka és fogonátja is az egészséges finom életművezettségnek. — Olykor azonban ezen létrészeknek szerencsés aránya a vér-

ben setéül esik ki; midőn is a vér vagy oka, vagy fogonata a betegségnek: hibás pedig a vér e tekintetből;

a.) A *vérlítő az előkelő*, a *savó kevés*, az ezek közt lévő valóság nem a takony, hanem a hegedékény nyirk felé hajlik; az eféle vér majd oka, majd fogonata a gyuladásnak.

b.) Vagy pedig a *savó sok*, a *vérlítő kevés*, és az ezek közé helyezett valóság nem a hegedékény nyirk, hanem a takony felé hajlik, mely elrendelésű vér majd oka, majd fogonata az olvakórnak.

66. §.

A vérnek közepszerű eleveniséggel kell birnia, mert csak ekor felel meg ezen részről az *egészségnek*, máskor pedig beteges. A vérnek eleveniségét az ő parányinak belső mozgásából, és a képelésre való hajlandóságból szoktuk mérni. — A *vérlitős vér igen eleven*, mert parányai sebesen mozognak, és a képelésre való hajlandóság benne igen nagy, azért is ezen vér *gyulár vérnek*, (*sangvis phlogisticus*) mondatik, mely edényeiben sebesen mozog, de ha azokat oda hagyja, csak hamar megheged, és *lobpillét* (*crusta inflammatoria, lardacea, pleuritica*) készít; a honnan egyszersmind kitetszik: hogy az igen eleven vér, valamint a vérlitős vér vagy oka vagy fogonata a gyuladásnak. — A *csekélyebb eleveniségű vér az a savós vér*, mert az se elegendő mozgással nem bír, se pedig a képelésre nem igen hajlandó, az eféle vér *fehérturhás vérnek* (*leucophlegmaticus sangvis*) mondatik, mely csak későn heged meg, és csak csekély laz üszveállású *vérlepényt* készít. A honnan ismét kitetzi, hogy az eféle csekélyebb eleveniségű vér mint a savós vér, vagy oka, vagy fogonata az olvakórnak.

67. §.

Az igen eleven vagy csekély elevenségű *vér* ugyan az a vérhitós és savós vérrel; melyekben, ha egyekként hozzájuk képpest idegen részek nincsenek, valóságos *beteges állapotot nem találunk*. Olykor azonban megtörténik, hogy a vérnek létrészei épvegyítésüket, a mint vannak magok magokban, elvesztik, a vér parányai legtávolabb vegyítésbeli létrészei egymást oda hagyni indulnak, midőn is a vér a neki tulajdon életbeli belső mozgást elveszteni kezdi, és más buzgásbeli belső mozgást látszatik magára öltetni, és egyszersmind a képelésre való hajlandóság is csügged, a vérnek ezen állapotját *rohadékony vérnek* (sangvis putridus) nevezik, mert majd oka, majd fogonata a rohadékony oldódzkodásnak.

68. §.

Igaz ugyan, hogy a kifejlődésnek lábtóján a tápláló részeken kívül sok más talán em tápláló részek is megimámitatnak, különbítetnek, sőt talán az is igaz, hogy az említett részek közül sokan a kifejlődésnek útjáról a visszafelfejlődésnek lábtójára szerencsésen általsuszannak; *de az említett idegen részek közül sokan olyanok ám, hogy a vért betegesen változtatják meg*: és a vér által a legszorosabb értelemben vett táplálásra rohannak. — Hogy *milyenek* legyenek ezen idegen részek, és *miként* vesztegetik meg az említett módok közül a vért, meg *miként* sértik meg a *finom életművezetiséget*, azt a kóroktanítmányban fogjuk látni.

69. §.

Nem ritkán *meg nem tisztúlhat a vér a visszafejlődés útján levő már elviselt részekről*, melyek főképp a valóságos betegségek alatt igen meg szaporodnak. — Az eféle a vérben vissza tartóztatott elviselt részek

majd finomabbak majd durvábbak, *finomabbak* azok, melyeknek a tüdő és bőr kigőzölésével kellett volna kiűritetniök, *durvábbak* a vizellet és epe által kiűritendők, mindannyin tulajdon természetű *gyuladást* szoktak okozni, csak hogy az amazok által előhozottak *forró*, az ezek által okozottak pedig *idült* természetűek szeretnek lenni. — A *takony* a két rendbeliek közt közepett áll, mely ha visszatartóztatik, a vérnek fehérturhás állapotját hozza elő.

70. §.

Az emberi test határain azon *tagadólagos* (nemleges) *hasznú* elválasztások, melyek *egszersmind ki is ürületnek*, nagyobb részt a vérrel fogamatbeli öszvekötetésben állonak, és így annak állapotjabúl mindenkor közegyenest vesznek. — Azon elválasztások pedig, ha bár tagadólagos hasznú is, melyek kiűritésük előtt, a test *belső határain megállonak*, a kívül hogy fogamatbeli öszvekötetéseknél fogva a vér állapotjából párhuzamosan részesülnek, még t. i. ugyan csak a *belső határokon* különbféle változást szenvednek, még pedig egy részről *vékonyabb részeik fölszívátván*, olykor egész a kőkeménységig öszvesürüdnek, mit a *takony* jelenléte is hatalmasan elősegít, más részről pedig *imamos részeik ugyancsak fölszívátván*, a hátra maradó részek megcsipősödnek; a mi a helytartó elválasztások által is megeshetik; ismét máskor az *önkényes nemződés* (generatio spontanea) által különbféle férgek teremnek bennük; mely beteges változások a tévőleges (igenleges) elválasztásokkal is megeshetnek, melyek mégis a kifejlődés kezdetével különös öszvefűgésben lévén a mondottakon kívül még más beteges viszonyban is vannak,

71. §.

Az emberi testnek határain két nevezetes munkálkodás hajtatik végre, melyek közül az egyik a *kifejlődés*

nek kezdetét, a másik pedig a visszafejlődés végét teszi. A visszafejlődés vége a kifejlődés kezdetit mozdítja elő, azért is először a visszafejlődés végének beteges voltát kelltek tekintenünk, és aztán a kifejlődés kezdetét. Ezen két munkálodásnak egészséges és beteges állapota a *legszerosabb értelemben vett táplálással nincsen közvetlen egyesülésben*, hanem a véren által függőnek azzal vagy mint ok, vagy mint fogonát együve. — A visszafejlődés végének, és a kifejlődés kezdetének beteges állapota teszi az úgy nevezett *első utak tisztatlanságát* (saburrae primarum viarum).

72. §.

A visszafejlődésnek végét azon elválasztások teszik, melyek fogonatheli öszvekötetésben a vérrel, okbéli öszvekötetésben pedig a kifejlődés kezdetével függőnek öszve. — Az elválasztásoknak a vérrel való fogonatheli öszvefüggéséből azt tapasztaljuk, hogy azok a vérrel mindenkor közegyenesen járnak, tehát a sok vér sok, a keves keves elválasztásokat, a vérhitós és igen eleven vér hatalmas munkálkodású, a savós és csekély életű vér pedig hitvány erejű elválasztásokat okoz, úgy a rohadékony vér hasonló természetű elválasztásokat szokott elő hozni, valamint az idegen részekkel terhelt vér az idegen részeknek különbélesége szerint különböző indulatú elválasztásokat, a kiűritendő részekkel fertezett vér pedig ugyan ezen részekkel mocsokolt elválasztásokat szeret előhozni.

73. §.

Az elválasztásoknak a kifejlődés kezdetével való okbéli öszvefüggéséből következendőket tapasztalunk: hogy azon elválasztások, melyek a testből minden haszon nélkül kiűritetnek, a kifejlődés kezdetével egyenes öszvefüggésben nincsenek; a *tévőleges hasznú elvá-*

lasztások pedig a kifejlődés kezdetét különbféleképp módosítják; a *sok* elválasztások a kifejlődés kezdetét kelleténél jobban előmozdítják, valamint a *kevesek* visszatartóztatják azt; úgy a *vérlitős és igen eleven* vérből készült hasonlóképp igen eleven elválasztások a kifejlődés kezdetét hatalmasan előmozdítják, de a *savós és csekély életű* vérből áradozó hitvány erejű elválasztások visszatartóztatják azt; valamint a *rohadékony* vérből eredett elválasztások rohánk béllegüket a kifejlődés kezdetére is ráütik; úgy végre az *idegen részekkel* megterhelt vérből készült elválasztások természetük szerint módosítják a kifejlődés kezdetét; a *más helyütt kiürítendő részekkel* fertezett vérből származott hasonló természetű elválasztások végre a kifejlődés kezdetének kidolgozását bemocskolják, és akadályozzák.

74. §.

A kifejlődésnek kezdetét, mely az emberi test belső határain történik, az *émv* és *durva táp* teszik; ezek *fogonatbeli összevetésben az elválasztásokkal*, és a belső határok közé fölvetett különbféle anyagokkal (leginkább a *táplálmányokkal*) vannak; *okbeliképp* pedig a *szorosabb értelemben vett edényekben foglalt folyó részekkel* függönek össze. — Az elválasztások különbféleképp módosítják a kifejlődés kezdetét, a mint azt a fölebbi §-ban láttuk, a *kivülről fölvetett anyagok* ismét különbféleképp, de ezt, mennyiben a vér általok betegessé lehet, a kóroktanitmányból fogjuk megtudni. — A mi pedig a *kifejlődés kezdetének*, a *szorosabb értelemben vett edényekben lévő folyó részekkel összevetését illeti*, arról ezeket mondhatjuk: a *sok* elválasztásokból készült szapora kifejlődés kezdete *hő*-, a *keves* elválasztásokból lett kevés kifejlődés kezdete pedig *szűkvérűséget* okoz; az *eleven* elválasztásokból készült kifejlődés kezdete igen eleven vért, a *hitvány* erejű el-

választásokból készült kifejlődés kezdete pedig tompa életű vért szokot előhozni, úgy a *rohadékony* elválasztásokból készült kifejlődés kezdete, a vérre hasonló béleget üt; a különféle *idegen* részekkel fertezett emv és durva táp a vérnek különféle tulajdonságait okozza, a *kiűritendő* részekkel eltölt elválasztások által visszatartóztatott kifejlődés kezdete pedig, a vérnek készítését hasonlóképp bemocskolja és akadályozza.

Harmadik Czikkely.

A beteges ingékonyiságnak munkálkodása a talán egészséges vagy beteg folyó részekre.

75. §.

Az *indulékonyiságnak erőfölösleges állapotja* a vért sebesebben mozgattván, annak vékonyabb részeit csak hamar elpazarolja, és a vérnek gyulár állapotját okozza; anél is inkább, hogy az erőtulság a vérnek átlövellését a tüdőknél neki futatattván, a vér nemesebb részeinek kidolgozása ezen tekintetből is hatalmasan elősegítetik, és amibár a vér valóságos mennyisége nem öregbedik is az erőtulság alatt, legalább látszatos mennyisége mégis annak hajintó ereje által valóban növekedik. — Ha pedig az *erőtulság a belső határokra veti magát*, onnan a kifejlődés kezdetét és visszafejlődés végét majd szaporán kitakarítja, majd időperczig sem tágitván működésében, azokat visszatartóztatja, melyek most a nagyobb állai hív miatt szinte öszvesülnek. — Az *egyenest erőhijány* a vérnek savós állapotját szüli, mely ugyan neki neki fog a vérhítos minéműséget magára ültetni, hanem erőtlen lévén, nem ritkán hanyatt homlok rohan a rohánk állapot felé, a forgékony gyöngeséget maga magával rántván a közvetett erőhijány felé; mely eredetikepp úgyis

maga magától a vérnek rohadékony oldódzkodását szereti okozni. — Az egyenes erőhijány a belső határookra vetődván, onnan a tartalmakot majd kiűzi, majd azoknak vegyítésbeli megromlásokat okozza, mely utolsó állapot csakugyan a tompa gyöngeség által is szokott okoztatni, anál is inkább, hogy ez által azok visszatartóztatnak.

76. §.

Ha a nedveknek folyása a merő részek ingékony-ságának hijánya által útjában valamennyire meg-gátoltatik: akkor a nedvek csak lassan folydogálnak a részekbe, és azokbul ismét még lassabban szivárognak vissza, a honnan a megakasztott részben a nedvek nem csak hogy meggyülekeznek, hanem lassú mozgások végett, meg a miatt romlanak meg, hogy azoknak jobbik része a táplálásra ment föl. — Ha pedig a folyó részeknek fo-lyása az ingékony-sággal együtt egészen megakadá-lyoztatik főképp az életre, szükséges életművekben; akkor a nedvek nem csak a táplálásnak kútfeje, hanem egyszers-mind az életre elkerülhetetlenül szükséges üsztönök lévén, azon részben csak hamar halál áll be; ha csak némely mellesleges ingékony edények a megakadályozottaknak tiszt-jét magokra nem vállalják. — Nem ritkán, ha a meg-akadályozás a környéken történik (elválasztások), meg-esik, hogy a rokonszenyvek törvényei szerint, a meg-akadályozott nedvesség más részen üt ki, hol is mint szokatlan üsztön gyuladás felé néző betvegyet szeret okozni.

77. §.

A folyó részekre nézve nem csak az kívántatik meg, hogy útjokban meg ne akadályoztassanak az ingé-konyosság által, hanem az is hogy az indulékony-ság bi-zonyos irány felé munkálkodván, a folyó részek vele együtt bizonyos irány felé vitessenek, a mi hogy ha másképp történik, akkor a folyó részek az ingékony-

sággal együtt beteges állapotban leendenek. — A mely részek ingékonyságának egészséges állapotban *kifelé kellene munkálkodnia* (üter), és mégis betegessé lévén *befelé munkálkodik*, az ily beteges ingékonyság által a nedvek visszamentükből magok magokkal öszvecsapódván, forgások fölbomlik, mennyiségük az életműségben szaporodik. — Ha pedig a folyó részekkel viszonyban lévő ingékonyság, mely az egészség alatt *befelé munkálkodik*, (vérér, szívó edény) betegessé lévén, *kifelé kezd működni* akkor az által a nedvek megkevesednek, és sok más későbbi hasznoknak meg nem felelhetnek. — Ha a *viszszafordult ingékonyság a belső határnak felső részét illeti*, akkor csak aból, ha pedig az *alsót is*, akkor mind ebből mind amabból kiűritetnek a kifejlődés kezdetével, és visszafejlődés végével egyetemben magok a már megemésztett, vagy még meg nem emésztett táplálmányok is.

78. §.

Ha az *ingékonyság által a belső élet az időrendre nézve igen gyakoroltatik*, akkor természetesen sok leromlik belőle, következőképp a visszafejlődés lábtóján lévő nedvek igen megszáporodnak. — Ha pedig ellenben, az *indulékonyság tunya* lévén, a finom életművezettség-ből keveset változtat folyóvá: akkor ugyan a kifejlődés lábtóján álló nedveknek meg kellene gyülekezniük a testben, de mivel a visszafejlődés útján lévő, a kifejlődést elősegítő elválasztásokra keves anyagot szolgáltatnak, azért azok sem igen gyülekezhetnek meg, és egyebként ők magok is az ingékonyságnak jótékony befolyását csak kevesse tapasztalván, magok magokban is megtespednek. — A folyó részeket forgató részeknek időrendet nem tartó ingékonysága által, a folyó részeknek keringése szokott rendszerint fölbomolni.

len (arithmetice) az az úgy származik, hogy az egészség és betegség közt világos határt lehessen vonni, és ilykor forró betegségek hozatnak elő; émebben pedig mindig *halkkal* (geometrice) vagyis úgy ered a betegség, hogy az előkészítő ok lassanként növekedvén, vagy egyszersmind a gerjesztő ok polczára is fölemelkedik, vagy pedig a más rendbeli gerjesztő ok szinte csak lassanként üregbedik, midőn aztán az egészségnek átmentét a betegségbe világosan nem lehet tapasztalni, és ilyenkor idült betegségek származnak leginkább.

86. §.

Mind az előkészítő, mind a gerjesztő okok vagy *általánosak* (causae absolutae) vagy *föltételesek* (causae relativae).

a.) *Általánosan előkészítő ok* az, mely minden föltétel, és kivétel nélkül minden embernek betegségre való változhatóságát szüli.

b.) *Föltételesen előkészítő ok* az, mely csak néhány embernek egészségre vagy betegségre való változhatóságát okozza.

c.) *Általánosan gerjesztő oknak* neveztetik az, mely a neki természeténél fogva megfelelő betegségre változást a föltételes előkészítő ok ellenében is végbe viszi, és egyedül általános előkészítő okot tesz föl.

d.) *Föltételes gerjesztő ok* pedig az, mely a föltételes előkészítőnek felel meg, még pedig úgy, hogyha egymással megegyeznek, akkor a nekik természetüknél fogva megfelelő változást elő is hozzák; ha pedig egymással ellenkeznek, úgy a föltételesen gerjesztő az előkészítőnek ellenkező irányt ad. — Az *egészségnek* általánosan előkészítő és gerjesztő okai létünk meghatározottsága, és a nagy világ véghetetlensége miatt nincsenek, honnan neki föltételes előkészítő, és ugyan aféle gerjesztő okokkal kell megelégednie. (l. éptan 8. és köv. §-sokat) De a beteg-

ségnek mind általános mind föltételes előkészítő és gerjesztő okai vannak.

87. §.

Az egészségnek és betegségnek előkészítő és gerjesztő okai majd az életműség bántalmaiban, majd a külvilágban lévén, a *halkkal* (geometrice) az az kis fokón kezdő és lassanként üregbedő okok *többsnyire előkészítők*; a *sza-kadtan* (arithmeticæ) munkálódok pedig, melyek min-gyárt nagyobb fokban jelennek meg, *többsnyire gerjesztő* okok szoktak lenni. — Olykor akár a bántalom- akár a külvilágbeli *előkészítő ok* lassanként növekedvén, a be-
tegségnek *egyszersmind gerjesztő okává* válhatik. — Mivel pedig az életműség részéről a *bántalombeli okok* mindenkor lassanként növekednek, nem csuda ha azokat ediglen merő előkészítő okoknak, a hirtelen meglepő *kül-világi dolgokat* pedig merő gerjesztőknek vették; ám-bátor mi úgy véljük, hogy sok bántalombeli elő-készítő okok bizonyos környülmények közt gerjesztökké, és sok külvilági gerjesztő okok más környülmények alatt előkészítőkké lehetnek, mint mind ezeket, az okokrul egyenkint szólván, nem sokára látni fogjuk.

88. §.

Mi a kóroktanitmányt *két szakaszban* fogjuk elő-adni, még pedig az elsőben azon kórokokat fogjuk für-készni, melyek a *betegségnek az egymis egységhez való állásából* kerekednek ki, a másodikban pedig azon *külvilági dolgokat* fogjuk vizsgálni, melyek a remekkép egészségét földulván, ezt betegséggé változtatják.

nemleges hasznuk azok, a vérrel közegyenest tulajdonságuk lévén, a velök érülő merő részek ingékonyságát aként hántják, mint a vér ünedényeit; mely részek mégis az edényei mellett hirtelen elsurranó vérenél több ideig érvén a merő részeket, nem ritkán egyenesen a belső életnek esvén, valódi betegséget szűlnek. A *belső határon megkeménykedő elválasztások* munkaművesen, a *csipősek* pedig vegyítésbeliképp okoznak a velök érülő részekben gyuladást, mely különbféle kimenetellel végződik. — A *takonyban termődő férgek* a szomszéd részeket szűtongatván, olykor a legnehezebb rokonszenybéli ingékonyság zaklatását okozzák.

83. §.

A *visszafejlődés végét tévő elválasztások*, az egy taknyot kivéven a belső határ ingékonyságát hatalmasan üsztönöztvén, aztat nagy munkásságba teszik, mely által nem csak magok, hanem minden más a belső határok közé hozatott idegen részek kiűritetnek onnan; *de a takony ellenkező állapotot hoz elő*, midőn a belső határon minden részek több ideig vesztegelnek: — A *kifejlődés kezdetéhez tartozó elválasztások* az imint említett mód szerint gyakorolják az ingékonyságot; a *szinte oda tartozó idegen részek* pedig nagyon különbözőleg, de mit csak a kóroktanítmányból fogunk ismét megérteni.

Kóroktanitmány.

84. §.

A kórtudománynak ezen részét azért *nevezzük kóroktanitmánynak*, mert a kór, vagy betegség avagy nyavalya okait tanítja kitapogatni. — Igaz ugyan, hogy a kóroktanitmányban is szólottunk már a betegségnek az életműségben rejtőző, s hozzá közel eső okairól, de ezeket ottan más szempontból tekintettük, mint itten veendeni fogjuk; ottan csak a betegségnek ön magához való arányát magyarázgatván, az életműségben lappangó okokat a betegség irányába tekintettük, *itten pedig ezen kórokoknak az egészséghöz és külvilághoz való viszonyait* fogjuk nyomozni.

85. §.

Kétféle okokat szoktak megkülönböztetni; t. i. előkészítő (causae praedisponentes) és gerjesztő okokat (causae excitantes). — *Előkészítő oknak* neveztetik az életműségnek azon tehetsége, mely szerint az állapotját megváltoztatni képes; azon ok pedig, mely az előbbeni tehetséget valósággá változtatja, *gerjesztő oknak* mondatik. — Mind az egészségnek, mind a betegségnek mint az élet egymásra változható állapotjainak megvannak a maga előkészítő és gerjesztő okai, melyeket többnyire *egyik a másikatul* meg lehet különböztetni, néha pedig nem. Amabban az esetben a betegség többnyire szakadatlan s hirtelen

len (arithmetice) az az úgy származik, hogy az egészség és betegség közt világos határt lehessen vonni, és ilykor forró betegségek hozatnak elő; émebben pedig mindég *halkkal* (geometrice) vagyis úgy ered a betegség, hogy az előkészítő ok lassanként növekedvén, vagy egyszersmind a gerjesztő ok polczára is fölemelkedik, vagy pedig a más rendbeli gerjesztő ok szinte csak lassanként öregbedik, midőn aztán az egészségnek átmentét a betegségbe világosan nem lehet tapasztalni, és ilyenkor idült betegségek származnak leginkább.

86. §.

Mind az előkészítő, mind a gerjesztő okok vagy *általánosak* (causae absolutae) vagy *föltételesek* (causae relativae).

a.) *Általánosán előkészítő ok* az, mely minden föltétel, és kivétel nélkül minden embernek betegségre való változhatóságát szűli.

b.) *Föltételese előkészítő ok* az, mely csak néhány embernek egészségre vagy betegségre való változhatóságát okozza.

c.) *Általánosán gerjesztő oknak* neveztetik az, mely a neki természeténél fogva megfelelő betegségre változást a föltételes előkészítő ok ellenében is végbe viszi, és egyedül általános előkészítő okot tesz föl.

d.) *Föltételes gerjesztő ok* pedig az, mely a föltételes előkészítőnek felel meg, még pedig úgy, hogyha egymással megegyeznek, akkor a nekik természetüknél fogva megfelelő változást elő is hozzák; ha pedig egymással ellenkeznek, úgy a föltételese gerjesztő az előkészítőnek ellenkező irányt ad. — Az *egészségnek* általánosán előkészítő és gerjesztő okai lételünk meghatározottsága, és a nagy világ véghetatlensége miatt nincsenek, honnan neki föltételes előkészítő, és ugyan aféle gerjesztő okokkal kell megelégednie. (l. éptan 8. és köv. §-sokat) De a beteg-

ségnek mind általános mind föltételes előkészítő és gerjesztő okai vannak.

87. §.

Az egészségnek és betegségnek előkészítő és gerjesztő okai majd az életműség bántalmaiban, majd a külvilágban lévén, a *halkkal* (geometricé) az az kis fokón kezdő és lassanként üregbedő okok *többsnyire előkészítők*; a *sakadtan* (arithmetice) munkálódok pedig, melyek mindigart nagyobb fokban jelennek meg, *többsnyire gerjesztő okok* szoktak lenni. — Olykor akár a bántalom — akár a külvilágbeli *előkészítő ok* lassanként növekedvén, a betegségnek *egyszersmind gerjesztő okává* válhatik. — Mivel pedig az életműség részéről a *bántalombeli okok* mindenkor lassanként növekednek, nem csuda ha azokat ediglen merő előkészítő okoknak, a hirtelen meglepő *külvilági dolgokat* pedig merő gerjesztőknek vették; ám-bátor mi úgy véljük, hogy sok bántalombeli előkészítő ok bizonyos környülmények közt gerjesztökké, és sok külvilági gerjesztő okok más környülmények alatt előkészítőkké lehetnek, mint mind ezeket, az okokrul egyenkint szólván, nem sokára látni fogjuk.

88. §.

Mi a kóroktanitmányt két szakaszban fogjuk előadni, még pedig az elsőben azon kórokokat fogjuk fűrkészni, melyek a *betegségnek az egymis egészséghez való állásából* kerekednek ki, a másodikban pedig azon *külvilági dolgokat* fogjuk vizsgálni, melyek a remekkép egészségét földulván, ezt betegséggé változtatják.

E l s ő S z a k a s z.

Az egymis-egységnek állása a betegséghez.

89. §.

Az embernek az éptanban az általános egységnek még csak lehetőségét is megtagadtuk, (l. ottan 8. §.) vagyis más szókkal azt állítottuk, hogy *oly ember nincsen, ki egy vagy más betegségtől valamikor meg ne látogathatnék.* — Ugyan ott azt tanítottuk, hogy az embernek egészsége csak meghatározott, föltételes. — A legtükélyesebb meghatározott egységgel csak az *élettudományos ember, vagyis azon ember bir, ki életművezettségére és élettehetségére nézve az élettudományban előadott, és az éptanban közelebbről meghatározott remekképnek a legügyesebben megfelel.* — Azonban ezen remekképtől az éptanban több *eltéréseket* hoztunk föl, melyek ha eltérések is, mégis az egységhez, de csak a tükélytelenebb meghatározott egységhez tartoznak, mind ádig, míg az egységnek első és fő bélege el nem változik (l. éptan 7. §.), vagyis magának a betegségnek mivolta he nem áll. (10. §.)

90. §.

A kórtudománynak ezen részében azon különböző viszonyt adjuk elő, melyben a legtükélyesebb egységtől kezdván egész a legtükélytelenebbig állonak a *föltételes egységek* a betegséghez képpest. — Az *egységnek remekképét* úgy kell tekintenünk, hogy az a többféle betegségek közül képelt *körnek középpontján* áll, mely tehát minden egyes betegségtől egyenlő távolságra esik; a remekképtől *eltéréseket* pedig úgy szükség néznünk, hogy azok a remekkép középpontjátul többé vagy kevesbé *eltávozván a kórkörnek ez vagy amaz oldala felé ra-*

gadtatnak inkább; de minél jobban huzódnak a betegség körének egyik oldalához, annál távolabb esnek az említett kórkörnek ellenkező oldalától.

91. §.

Az egészségnek pedig a betegséghez való állását két-féleképp szükség képzelnünk:

a.) állhat az egészség a középponton, csak hogy az ötet körülöb-betegség köre nem csak különböző embereknél, hanem ugyan annál is különböző életkorban igen különböző nagyságu.

b.) akár mily nagy legyen is a kórkör, az egészség mégis különböző pontjára esik a kórkör udvarának.

Mi a kóroktanítmánynak ezen szakaszában először az egészség remekképének a betegséghez való állását, aztán pedig a remekkép egészséges eltéréseinek ugyan a betegséghez való arányát fogjuk előadni, csak azért, hogy egy részről azt kitudhassuk, hogy mily bántalombeli találkozások alatt mehet az eltérés egésze betegségbe által; más részről pedig, hogy előkészítsük magunkat a külvilágbeli kórokok működéseinek ügyesebb fölfogására.

Első Cikkely.

Az egészség remekképének aránya a betegséghez.

92. §.

Az egészség remekképének fogata minden életbeli bántalmakra nézve arany közepszerüséget óhajt (l. éptan 26. §.); és ámbár vele az életkornak és nemnek szükséges öszveketetésük legyen: mégis az embernek még ezen természetes bántalmaira nézve is azon különbséget tapasztaljuk, hogy az arany közepszertől eltávozó különböző életkor, és különböző nem az egészségnek fő remekképe

a középponttól a különböző betegségek által kévelt körnek valamelyik oldalához közelebb taszítja. — És így ezen állításoknak következtetésében föl kell vennünk, hogy az említett középpontot a középkor, és az egymáshoz közeljáró nemek teszik; vagyis hogy a közep életkoriul két irány szerint eltávozó életidők, úgy az igen kinyomott nembeli béleg az egyebbkénti remekképet a betegség körnek ez vagy amaz oldalához közelíti. — A *remekképnek mivolta azonban nem csak a közep életidőtől és valamennyire közömbösködő nemtől*, hanem még a következő cikkelyben előadandó egyéb életbeli bántalmak közepszerű módosításaitul is függ, a mi csakugyan az említett cikkelyből fog kitündöklenni.

93. §.

A különböző *életkor* nem csak azt mivelt, hogy a körnek kiterjedése nagyobb vagy kisebb legyen: hanem azt is, hogy az egészség a kórkör udvarának középpontjárul elmozdítatván, annak különböző oldalai felé ragadtassék. — Úgy a *középkor* egészségének udvara legtágabb, tehát enél a kórkörnek szélei is anél messzibbre távoznak az egészségtől; hasonlóan a közömbösködő *nem* a kórkörnek küllő közepére esik, melytől az igen kitündöklő nemi béleg valamennyire a kör oldalai felé hajlong.

94. §.

A *kifejlődő ember* egészségének *kórköre* anél *csekélyebb*, mennél közelebb van az ember kezdetéhez, és viszonttag anél nagyobb, mennél messzebb távozik etől. Ugy egészsége sem esik a *kórkör küllő közepére*, hanem valamennyire a *gyuladás* felé hajlik, de mennyivel közelebb esik a gyulladásához, anél inkább eltávozik az olvakórtul; és ha gyulladásba esik a *kifejlődő ember*, ez, a részek vizsgáltsága miatt, többnyire vezemenyes kimenetellel szokott végződni. — Mivel pedig a gyulladás az eredeti képe-

léssel üszvejjő (44. §.) természetesen leginkább azon részeket szokta megtámadni, *melyek éppen ekor fejlődnek ki leginkább*, p. e. a gyermeki korban az agyat, az ifjúi életidőben a lehelés életműveit. — Mi az *ingékonytságot* illeti, az ösztönökkel való visszaélésre még edig elegendő idő nem lévén, hogy azok által közvetett erőhijány hozathatnék elő, azért is az többnyire a rövid ideig tartó erőtelenség, és tartósabb forgékony gyöngeség közt lebeg. — A kifejlődő embernek keves *vére* ugyan, és ugyan az a nyirkos és savós valóság közt lévő anyaggal tellyes, de más részről mind mozgás - mind képelembeli élete igen nagy, és ha a vér csekély mennyisége nem teszi is a kifejlődő embert alkalmossá a gyuladásra, de ezen utolsó minéműségei annál inkább kedveznek annak. A kifejlődő ember vérében inkább az idegen, mint az életműségből kiűrtendő részek gyülemlekednek meg. — Az *elválasztások* a vérrel közegyenesen járván, azok nagy elevenességgel bírnak, melyek igen elevenek lévén, magának a kifejlődésnek kezdetét is hatalmasan elősegítik.

95. §.

A *visszafejlődő ember* egészségének *körköre* anél messzebbre távozik az épség középpontjátul, minél közelebb van az öreg az élet deléhez, mely anél csekélyebb, minél messzibbre távozik az élemedő a középkortul. — Ugy az ő egészségének középpontja sem esik a küllő közepre, hanem valamennyire az *olvakór* felé hajlik, de minél közelebb esik ehöz, anél messzibbre távozik a gyuladástul, mely olykor ha tán beáll is, a merő részek tömött alkotása végett, többnyire terményes, vagy még inkább halálos kimenetekkel végződik. — A mi az *ingékonytságot* illeti, az ösztönökkel való visszaélésre az egész többi élet alatt elegendő idő lévén, hogy azok által most közvetett erőhijány hozassék elő, azért is az többnyire a rövid ideig tartó erőfúlóság, vagy még rövidobb forgékony

gyöngeség után csak hamar a közvetett erőhiányra rohan hanyatt homlok. — A visszafejlődő embernek sok *vére* van ugyan, és vérhítóvel meg hegedékeny nyirkkal tellyes, de másként mind mozgás — mind képelésbeli élete igen csekély, honnét ha az első két tulajdonságok inkább teszik is azt a gyuladásra alkalmossá, hanem az előkelő harmadik mégis inkább az olvakórnak kedvez. — Az élemedőnek vérében inkább a kiürítendő mint az idegen részek akadnak föl. — A vérrel közegyenesen járó *elválasztások* pedig csak csekély étettel bírván, a kifejlődésnek kezdetét csak silányul mozdítják elő.

96. §.

A *nemnek* különbsége leginkább a középkorban tesz valamely változást az egészség és betegségre nézve; honnét a betegség körének nagyságáról itt alig lehet szó, mert az a középkorban minden embernél maga egymiségére nézve a lehetőségig legnagyobb, azonban a két nembeliek kórkörüket összev hasonlítván, úgy látszik, hogy a férjfié az asszonyénál valamivel nagyobb. — A mi pedig az egészség *középpontját* illeti, úgy tetszik, hogy az a némbornél az olvakór, a férjfinál pedig a gyuladás felé tekint; (de csak tekint, nem pedig hajlik). —

97. §.

Az *asszony* tehát közelebb áll a férjfinál az *oldódzkodáshoz*, nála egyebként a gyuladás kimenetelei leginkább vezeményesek. — Az *ingékony*ság részéről a némbor leginkább a forgékony gyöngeséglöz esik közel. — A *vérnek* mennyisége az asszonynál nagy, de abban nem annyira a vérhító, mint inkább a hegedékeny nyirk az előkelő, honnan a vérnek nem annyira mozgás — mint inkább képelésbeli élete uralkodik. A némbor vérében inkább az idegen, mint a kiürítendő részek tola-kodnak össze. — A valamivel több de mégis elegendő erővel

biró *elvdasztások* pedig a kifejlődés kezdetét legalább mennyiségére nézve jobban előmozdítják mint a férjfinál.

98. §.

A *férjfi* a *gyuladás* felé tekint, melybe ha bele esik, ez leginkább terményes kimenetelekkel szeret végződni. — Az *indulékony*ság részéről főképp az erőfűlősleg felé áll a férjfi rudja. — A *vérnek* mennyisége a férjfinál nem előkelő, melyben nem a hegedékeny nyirk, hanem a vérhitő uralkodik, honnét nem anyira képeles-mint inkább mozgásbeli oldala van kifejlődve. A vérben inkább a kiűritendő mint az idegen részek gyülemlenek meg. — A valamennyire csekélyebb mennyiségű de mégis elegendő erővel biró *elvdasztások* pedig a kifejlődés kezdetét, leginkább minéműségére, nézve hatalmasan elősegítik.

Második Czikkely.

A remekkép egészséges eltéréseinek arányai a betegséghez.

99. §.

Valamint az előbbeni czikkelyben előadott az egészséggel szükségképp összekötött viszonyoknak közepszerű arányokat tettük az egészség remekképének bélegeül: úgy az ezen czikkelyben előadandó remekkép egészséges eltéréseinek vagyon bizonyos közepszerű foka, mely az egészség fő remekképének a legtökélyesebben megfelel, és az egészséget, nem csak a betegségek által környelt épség udvarának küllőközepére helyezi: hanem ugyan azon körtágassá tévén, magától mennyire csak lehet távoztatja. — Az egészség pedig a *remekképtől* az embernek következő tulajdonaira, vagyis bántalmaira nézve térhet el,

a.) mérsékményére, b.) alkotmányára, c.) küleményére nézve.

100. §.

A négy sarkalatos mérsékmény szerencsés vagyis egyenlő vegyítéséből kerekedik ki a remekkép mérsékménye, mely ötöt ezen tekintetből is a kórkörnek küllőküzepére helyezi, sőt egészsége udvarának tágasabb czikatért kerekít. — Minden egyes mérsékménynek eltávozdása azon szerencsés vegyítéstől, és egy sarkalatosnak erős kitündöklése az egészséget eltaszítván a küllőküzepről, azt a kórkörnek valamelyik oldalához kénveti, s eként az egészség a mérsékmény részéről megszűnik remekképnek lenni, — úgy:

101. §.

A véres mérsékmény az epesáros mérsékményhöz képeest az olvakór felé tekint (de csak tekint, nem pedig hajlik) midőn pedig gyuladásba esik, ez főképp vezeményes kimenetekkel szeret végződni. — Az ingékony-ság az egyenes erőhijányhoz közelget. — Vére ezen mérsékménynek sok van, csak hogy abban inkább a hegedékeny nyirk az előkelő; a vérnek képelésbeli élete nagyobb a mozgásbelinél, csak hogy amaz által is inkább a nemtelenebb részek tápláltatnak; és benne inkább az idegen részek torlódnak össze. — Az elválasztások ugyan szaporák, elegendőképp is elevenek, csak hogy általuk, ámbár a kifejlődés kezdete eléggé ápoltatik, az életműves anyag mégis inkább növényi béleget nyer.

102. §.

Az epesáros mérsékmény a véreshöz képeest inkább a gyuladáshoz közelg (de csak közelg, nem pedig görnyed) és midőn nála a gyuladás bekövetkezik, leginkább terményes, és halálos kimenetekkel szokott végződni. — Az

*indulékony*ság az erőtlenség felé hajlik, mely mint olyan sokszor több ideig megmarad. — Vére az epesárosnak nincsen sok, csak hogy benne inkább a vérhíg az előkelő; honnan mozgásbeli élete nagyobb a képelésbelinél. Vérében a kiürítendő részek gyülekeznek meg leginkább. — Az *elválasztások* csekélyek ugyan, de igen elevenek, úgy annyira hogy általuk a kifejlődés kezdetére korán állati béleg nyomul.

103. §.

A *fehérturhás mérsékmény* egészsége valamennyire az *olvakor* felé hajlik, és ha gyulladás támad is a fehérturhás embernél, alkatása igen vigály lévén, ez többnyire vezemenyes kimenetekkel végződik. — Az *ingékony*ság részéről ezen mérsékmény a rövid egyenes erőhiány után a tompa gyöngeségbe esik. — A *vérnek* mennyisége a fehérturhásnál csekély; melyben a keves vérhíg és sok savón kívül a hegedékeny nyirk és takony közé helyeztetett nedv inkább ezen utolsó felé hajlik; honnét a vérnek mozgásbeli élete csekély, képelésbeli élete pedig ugyan elég volna, de általa csak a legnemtelenebb részek táplálnak. A fehérturhás vérében mind az idegen, mind a kiürítendő részek meggyülemlekednek. — Az *elválasztások* pedig főképp a takony elválasztása szapora, de azoknak élete csekély, a honnan ha a kifejlődés kezdetét mennyiségükre nézve elősegítik is, de minéműségükre nézve nem, mert ez többnyire csak növényi béleget képes magára venni.

104. §.

Az *epés mérsékmény* egészsége inkább a *gyulladás* felé hajlik, mely nála a test tömött alkotása végett a terményes és veszedelmes kimenetekhez közelg. — Az *indulékony*ság részéről az epés ember az erőfölösleg felé lógadozik, mely nála, a nélkül hogy az ingékonyosság más nemeibe menne által, nem ritkán sokáig szokott tartani.

A *vérnek* mennyisége az epésnél nagy, melyben a sok vérhitűn és keves savón kívül a nyirk és takony közé helyezett valóság inkább amaz felé indul; honnét a vérnek mozgásbeli élete, de a képelésbeli is nagy, még pedig ez által a testnek nemesebb részei képeltetnek. Az epés ember vérében az életműves anyagnak gyors változása végett sem az idegen sem a kiűritendő részek nem igen gyülekeznek össze. — Az *elválasztások* ugyan nem éppen szaporák, de azok nagy életűek, úgy hogy általuk a kifejlődés kezdetén álló nedveknek azonnal állati béleg adatik.

105. §.

A szerencsés vagy *közepszerű alkotmány* az ember egészségét a betegségek által kévelt körnek küllő közepére helyezi, és ha ezen kört nem teszi is legnagyobbá, annak legalább egy közepszerű, és az egymihöz képpst legcélszerűsabb nagyságot enged. A szerencsés alkotmányturaló eltérések az egészséget a betegség körének valamelyik oldalához közelebb vezetik, és annak nagyságát is változtatják.

106. §.

A *gyöngye alkotmány* inkább az *olvakór* felé hajlik. — Az *ingékonyság* az egyenes erőhijány felé siet. — *Vére* a gyöngye alkotmányu embernek elég van, de abban inkább a hegedékeny nyirk az előkelő, mely előbb a takony természete felé kussad. A vérnek sem mozgás-, sem képelésbeli élete nem igen nagy, és abban mind az idegen, mind a kiűritendő részek könnyen fölakadnak. — A nemesebb részek *elválasztása* csekélyebb, a nemtelenebbeké pedig szaporább, honnét ezek a kifejlődés kezdetét elősegítik ugyan, de az emünnen készült életműves anyag nem igen tökéletes. — Egyebként pedig a gyöngye alkotmányu ember egészségének udvara csak csekély, és őtet a betegségek köre szorosan környékezi.

107. §.

A *durva alkotmány* inkább a *gyuladás* felé néz. — Az *indulékony*ság az erőtlenségre hajlik. — *Vére* a *durva alkotmányu* embernek nincsen ugyan sok, de benne inkább a vérhító az előkelő; a hegedékeny nyirk és takony közé helyezett valóság pedig inkább amaz felé hajlik. A vérnek mind mozgás- mind képelésbeli élete elegendő, sütt sok is. Benne pedig sem az idegen, sem a kiűritendő részek nem igen torlódnak össze. — Az *elválasztások* elegendők, és elegendő étellel is bírnak, a honnan a kifejlődés kezdetét is hatalmasan elősegítik, és ára nemes béleget ütnek. — A *durva alkotmányu* ember egészségének udvara tágas, és a betegségnek körét messze széleszti magától.

108. §.

Az egészség fogatja azt ugyan nem teszi föl, hogy az ember általában vévén a térhöz való arányához képpst ilyen vagy amolyan *nagyságú* legyen, (ámbar a nagy ember egészségének udvara nagyobb, a kicsinyé kisebb) hanem a remekkép fogatja azt mégis megkivánja, hogy az emberi test egyes részei közt egymáshoz képpst bizonyos arány uralkodjék; mely ha jelen van, akkor az egészség ezen részről a betegségek által képelt körnek küllőközepére esik, ha pedig hibázik, úgy eltávozik attól. — Az egyes részek említett szerencsés arányuktól számlálhatatlanul eltérhetnek, melyeket mindannyit itt előadni nem a közzönséges, hanem a különös kórtudományának lenne tárgya. Ide csak a részek legközönségesebb aránytalansága tartozik, mely kétféle.

109. §.

Az emberi testben a szélesség hátramaradásával a hosszú mérték az előkelő, az ilyen szabásu embert *asz-kóros küleményűnek* (*habitus phthisicus*) nevezzük. —

Az aszkóros külemény az egészség határát szorosabb korlátok közé ejti, és valamivel inkább az *olvakór* felé vezeti; ha gyuladás mutatja is magát, az többnyire vezeményes, ritkábban terményes, halálos kimenetellel pedig talán soha sem végződik. — Az *indulékony*ság a forgékony gyöngeség felé hajlik. — Az aszkóros küleményü embernek inkább kevesebb *vére* vagyon, és abban főképp a begedékeny nyirk az előkelő, innét is az ő képelésbeli élete nagyobb a mozgásbelinél. A vérben az idegen részek jobban meggyülekeznek, mint a kiűritendők. — Az *elválasztások* ugyan szaporák, és eléggé is elevenek, csak hogy általok, ámbár a kifejlődés kezdete eléggé ápoltatik is, az életműves anyag mégis inkább csak növényi béleget nyer. — Azon emberek kik a természettől több tagokat kaptak, ezen tekintetből szinte ide tartoznak.

110. §.

Az emberi testben a hosszúság hátramaradásával a széles mérték az előkelő, a milyen szabásu embert *gutáütéses* vagy *köbcsős küleményűnek* (*habitus apoplecticus*) nevezünk. — A gutás külemény az egészség udvarának tágabb korlátokat enged, és azt valamivel inkább a *gyuladás* felé vezeti, mely terményes, de még inkább halálos kimenetekkel szeret végződni. — Az *ingékony*ság az erőtulság felé néz. — A *vér* sok, és ebben főképp a vérhitő az előkelő, innétis mozgásbeli élete, úgy a képelésbeli is főképp a nemesebb részekre nézve szinte nagy. Benne inkább a kiűritendő anyagok gyülemlenek öszve. — Az *elválasztások* szaporák is, elevenek is, és általok a kifejlődés kezdete korán állati béleget nyer. — Kiknek természetesen, vagy mesterség által kevesebb tagjaik vannak, azok is ezen küleményhöz tartoznak.

Harmadik Czikkely.

A remekképtől való eltéréseknek átmenetele a betegségbe.

111. §.

A fűlebbi két czikkelyben fűlhozott tulajdonságai, vagyis természetes bántalmi az embernek, melyek egymás közt főképp fokokra nézve csaknem véghetetlenül változtatódnak, *egymisítik* (individualizálják) tehát az egyes embert, és okai, hogy kinek kinek más és más életheli tulajdonságai vannak, sütt hogy ugyanazon ember élete lefolyása alatt az egészség és betegséghez képpest különbözű állást nyerjen. *Ezen állásnak változása pedig négy féle lehet:*

a.) Ha az említett bántalmak bélegei, melyek az előtt talán igen nagyok voltak, lassanként fogyni kezdenek, úgy az eltérés a remekképhöz közelebb vezetetik, *egés-sége biztosabb leend.*

b.) Ha az említett bántalmak bélegei meg nem fogynak is, de ha ellenkező rendbeli más bántalom szegűdik azokhoz: akkor azok szinte a remekképhöz közelgenek, *egés-ségük bátrabb karba helyeztetik.*

Hogy miként essenek ezen két pontok meg közelebb-ről, azt, az éptannak tárgya lévén, már ottan láttuk. (l. éptan 27. 28. 29. 30. §.)

c.) Ha az említett bántalmak közül valamelyiknek bélegei igen megnűnek, úgy azon *természetes bántalom betegségbe menend által.*

d.) Ha az említett bántalmak közül egyiknek bélege sem nűvekedik is meg, de ha ugyanazon rendbeli bántalmak tűbben űszvejűnek valamely egymiben: akkor szinte *betegségbe ejtetik az eltérés.*

Miként történjék pedig ez közelebb-ről, azt a követ-kezendűkben találjuk. — Mivel pedig az éféle bánta-

lombeli találkozások csak lassanként növekednek, azért is azok leginkább idült betegségeket szoktak okozni, melyeknek támadtakor az egészség és betegség közt éles határt huzni lehetetlen.

112. §.

Ha a *visszafejlődő életkornak*; (a mi minden embernél történik) ha akármelyik *nemnek*, *mérsékménynek*, *alkotmánynak*, és *küleménynek* bélegei lassanként nőnek: azok ön magoktul is betegségbe mennek által természetesen, — mivel azonban ezen *bántalombeli tulajdonságok* magokra nézve a *betegségig csak ritkán* növekedhetnek, a nélkül hogy azok valamely ellenkező rendbeli bántalom által vissza ne tartóztatnának a betegségig való haladásokban: azért is az ezen az *úton* származó betegségek száma nem éppen nagy. — A kifejlődő életkort itten nem is említjük, mert annak bélegei az előre haladó életidővel lassanként már a kifejlődő életkor természete szerint fogyognak.

113. §.

Mit az egyes bántalmak magoktul végbevenni ritkábban birnak, *ugyan azt több azon rendbeli bántalmak* ugyan azon egymiben öszveütődván, *tellyesíteni képesek*; úgy:

1.) a.) A *kifejlődő kor*, asszonyi nem véres és fehér-turhás mérsékmény, finom alkotmány, és aszkóros külemény betegségbe nevezetesen az olvakórba ejthetik az embert.

b.) A *visszafejlődő korhoz* kapcsolódó férjfiui nem, epés és epesáros mérsékmény, durva alkotmány, és kübczüs külemény az embert a gyuladás karjai közé vezetik.

2.) a. A *ferjfiui nem* a visszafejlődő kor, az epesáros és epés mérsékmény, a durva alkotmány, és guta ütéses küleménnyel szokott gyuladásba esni.

b.) A *némberi nem* a kifejlődő korrál, véres és fehérturhás mérsékménnyel, gyöngé alkotmánnyal és aszkóros küleménnyel betegedik meg, s esik az olvakórba.

3.) A *véres mérsékmény* kifejlődő életidővel, némberi nemmel, finom alkotmánnyal aszkóros küleménnyel döntetik az olvakórba.

b.) Az *epesáros mérsékményt* a visszafejlődő életidő, a férfiúi nem, a durva alkotmány, és köbczüs külemény ejtik gyulár betegségbe.

c.) A *fehérturhás mérsékményben* kifejlődő életidővel, asszonyi nemmel, finom alkotmánnyal, aszkóros küleménnyel fejlődik ki az olvakór.

d.) Az *epés mérsékményt* a visszafejlődő életidő, a férfiúi nem, az erős alkotmány, és gutaütéses külemény ejtik gyuladásba.

4.) a.) A *gyöngé alkotmánynál* kifejlődő életidővel, némberi nemmel, véres és fehérturhás mérsékménnyel, és aszkóros küleménnyel küszönt be az olvakór.

b.) A *durva alkotmányban* a visszafejlődő életkor, a férfiúi nem, az epés és epesáros mérsékmény, és gutaütéses külemény által fejtődzik ki a gyuladás.

5.) Az *aszkóros külemény* kifejlődő életkorrál, asszonyi nemmel, véres és fehérturhás mérsékménnyel, gyöngé alkotmánnyal változik olvakórrá.

b.) A *gutaütéses külemény* visszafejlődő életidővel, férfiúi nemmel, epés és epesáros mérsékménnyel és durva alkotmánnyal leszen gyuladássá.

M á s o d i k S z a k a s z.

A külvilági dolgok, és az ezek által kormányozott élettudományos működések, mint betegséget szerző okok.

114. §.

Ezen szakaszban a *külvilágnak*, és az ez által vezérelt *élettudományos működéseknek* az egészséges élethez való viszonyát, a mennyiben ez a külvilág által beteggé tétetik, fogjuk nyomozni; mi a kóroktanítványnak második mivoltos részét teszi, mely t. i. a *külső világnak és betegségnek ok — és fogonatheli összevágását fejtegeti.* — Igaz ugyan hogy a *betegség is visszamunkálkodik a külső világra*, de a külvilágnak a betegség által előhozott megváltoztatásával semmi közünk nem lévén, ezt a kórtudomány ezen részében önkényt elhagyjuk; és itt csak a külső világnak az életre történő hatását említjük, a mennyiben amaz által az ép életműségben betegség származik, nem pedig megfordítva.

115. §.

A külső világ *három* féleképp káp az életműségbe.

a) az ingékonytság útján.

b.) a folyó részek útján.

c.) egyenesen a belső életnek esvén. A *két első esetben* a seteül vezérelt élettudományos működések segedelmével származik a betegség, az *utolsó esetben* a nélkül is támadhat a nyavalya. — A két első úton a külvilágbeli ok *távulsó oknak* (causa remota); a harmadik uton munkálódó külső ok pedig a betegség *legközelebbik okának* (causa proxima) mondatik; és az okoknak sorában éppen ott áll, mint az ingékonytság, vagy folyó részek útján támadott legközelebbi okok. (38. 39. §.) — A harmadik mód szerint munkálkódó okok, ha csak a belső életet egyszerre el nem rontották, vagy *mun-*

kamüvesén, vagy *vegyítésbelikepp* sértik az életműséget, de úgy hogy az életerő által mégis különösen módosíthatnak.

116. §.

Olykor ugyanazon külvilágbeli betegségek az embert *elő is készíti* a nyavalyára, és ugyan ezt *elő is hozza*, midőn bajos az egészség es betegség közt éles határt huzni, ámbár mégis könnyebb, mint ha mind az előkészítő mind a gerjesztő kórok belső eredetű, vagyis bántalombeli volna. Midőn pedig az előkészítő ok belső eredetű, a gerjesztő pedig külvilágbeli; vagy még inkább, midőn mind a két rendbeli ok külvilágbeli, de más más, akkor az egészség és betegség közt legkönnyebb az éles határt megkülönböztetni.

117. §.

Azon részei az emberi testnek, melyek segédelmivel a külvilágbeli okok vétetnek föl, *kórpitvaroknak* (atria morborum) nevezetnek: A *külső és belső bőrrendszer* a legközönségesebb kórpitvar, mivel rája és általa kell minden betegséget szülő külső oknak munkálkodni. — Az *anyagféle behatások* a határon több ideig megmaradnak, és csak lassanként hatnak mélyebben az életműségbe belebb; az *erőbeliek* pedig a határon csak hamar általrontván, az egész testben gyorsan elterjednek. Amazok inkább a tengődést, ezek pedig előkelőleg az ingekonyságot sujtják. — A *bélcsatorna*, a *lehelő és pösutak*, meg a *tenyészrészek* inkább az első rendbeli, a *külső érzékek* pedig főképp a második rendbeli behatásokat szeretik fölvenni. — A külső behatások azonban nem mindenkor szükség, hogy a test belsejébe fölvétessenek, hanem ara, hogy betegséget okozzanak, az is elég ha *vagy a határt betegesen megvesztegetik*, vagy pedig ha egyenesen meg nem vesztegetik is, csak ha annak *munkálkodását fölbomlasztják*.

Mivel, a külvilágbeli általános kórokokat kivéven, az ugyancsak külvilági határozólag működő okok különféle környülmények szerint majd betegséget, majd csak erre való hajlandóságot, majd olykor egészséget is okoznak: azért is *a kórtudománynak ezen része csaknem kimeríthetetlen lenne*, ha csak magunkat ezen sokféleségnek gondolkozásbeli kimerítésére az előbbeni szakaszban elő nem készítettük volna. — Ugyanis mihelyt azt tudjuk, hogy miként munkálkodik a külvilágbeli ok a remekképre, már ugyan azzal azt is fogjuk tudni, hogy miként munkálkodik ugyanazon ok a remekképtől való eltérések közül mindenikre; úgy:

a.) ha a külvilágbeli ok a remekképet valamely betegségre előkészíti, már ugyan azon ok az egyebként éféle betegségre hajlandó eltérésben valóban betegséget hozand elő, da az ellenkező betegségre hajlandó eltérés egészséget a remekkép felé vezet.

b.) ha a külső világbeli ok a remekképben betegséget szül, ugyan azon ok az ezen betegségre hajlandó eltérésben aként lép föl, mint általánosan betegséget gerjesztő, igen hatalmasan pusztító ok; midőn ugyan ezen ok az ellenkező betegségre hajlandó eltérést a remekkép küllőküzepén az egészség udvarának ellenkező oldalára keresztül ragadván, őtet csak előkészíti ugyan azon betegségre.

Ezen szakaszban tehát *a külvilágbeli okoknak egyedül a remekképre való munkálkodását adjuk elő*, melyből az eltéréseknek a betegség felé való kórnyadozását az előbbeni szakaszból ősmervén, a főlebb említett

két pontok szerint meg fogjuk itélni, hogy a remekképet a mondandó mód szerint megváltoztató külvilágbeli okok miként változtatnák meg az eltéréseket, ha azokra munkálkodnának.

119. §.

A remekkép és eltérés egysége az említett két törvény következtetésében a külvilágbeli föltételes kórszerző okok által különbözőleg módosítatik, úgy:

a.) *egy külvilágbeli föltételes kórszerző ok a remekképet csak előkészíti a betegségre, de egy más aféle és ugyan azon rendbeli ok betegséget szerez benne.*

b.) *egy külvilágbeli föltételes kórszerző ok a vele megegyező eltérésben már maga is képes betegséget okozni, ha pedig nála az előbbenihez egy más azon rendbeli ok járul, akkor az eltérés egysége a legnagyobb betegséggé változik, vagyis az eltérés élete világos veszedelemben forog.*

c.) *egy külvilágbeli föltételes kórszerző ok a vele ellenkező eltérést a remekképhez közelebb vezeti, egy más de ugyanazon rendbeli ok pedig ugyanazon eltérést csak előkészíti a betegségre, de ugyanazon rendbeli harmadik ok már valóban beteggé teszi azt.*

d.) *ugyanazon külvilágbeli állandóan azon fokban működő, vagy lassanként növekedő föltételes kórszerző ok a vele megegyező eltérésben sokkal hamarabb előhozza a betegséget, mint a remekképben, az ellenkező eltérés pedig még ékor csak előkészíteték a betegségre, de ha ugyan azon ok még tovább is tart, vagy tovább is növekedik, akkor az ő egysége is megdől.*

120. §.

A külvilágbeli okok majd olyak, melyek ártalmas behatásokat egyszerre több emberekre szórják, és ural-

kodó betegséget (morbus pandemicus) szűlnék; majd pedig olyak, hogy csak egyes embereket érnek, és *szórvány betegséget* (morbus sporadicus) okoznak. — Az uralkodó betegségek kétfélék: majd olyak, melyek valamely vidékhöz nem állandóan kötetett okokból származnak, és *járvány betegségeknek* (morbus epidemicus) mondatnak; majd ismét olyak, hogy azok valamely vidékhöz állandóan kötetett okokból erednek, és *honni betegségeknek* (morbus endemicus) neveztetnek. — Amazok egy darab ideig tartván ismét eltűnnek, úgy hogy eltűntökkel nyomok sincs többé; emezek pedig szüntelen tartanak, de úgy, hogy egykor több máskor kevesebb egymiket lepnek meg. — A járvány betegségek olykor több évekig is eltartónak, midőn *állandó járvány* (epidemia stationaria) van jelen, mely mégis olykor egy más közbeesőnek (epidemia intercurrens) nevezett járvány által félbe is szakaszthatnak. — A *szórvány betegségek* többnyire bántalombeli előkészítő, és külvilágbeli gerjesztő okot tesznek föl; az uralkodó betegségeknek pedig mind a két reudbeli okai nem ritkán külvilágbeliek. — Az *állandó járvány* mindenkor a betegségnek természetét és nemét; a *közbeeső járvány* pedig az állandó járvány természetével, vagy nemével ellenkező többnyire fajtabeli nyavalyát hoz elő. — A *honni betegség* végre a betegségnek mind természetét, mind nemét és faját szokta meghatározni.

121. §.

A kóroktanitmánynak hármias *haszna* vagyon, mert 1ször az *üzönczi gyógytudományban* a nyavalya megismerését segíti elő; 2szor *ugyan ott* a betegség orvoslását vagy csak elősegíti, vagy pedig az ok félremozdítván, tükélyesen tellyíti is; 3szor az *éptanra* nézve, mivel azon környülményeket is előadja, melyek alatt az egészség remekképétől való eltérések a külvilágbeli dol-

goknak bölcs elrendelése által ugyancsak az egészség remekképe felé sietnek. (l. 118. §. 1. szám, és éptan 139. §.)

122. §.

Az emberre minden de *minden* *külvilág*beli dolognak nagy befolyása *vagy*on, azért az egyetem (universum), az egész naprendszer (systema solare), ennek egyes részei, főképp a nap és hold, de legközelebből az egész föld, mind ártalmosan vagy jótékonyul hatnak az emberre. — De mind ezek *nem* *á*nyira *egyenesen* mint inkább közvetve munkálódnak az emberre, főképp azon dolgok által, melyek az embert szüntelen környékezik. — Azért is amazokat, melyeknek munkálódását az emberi testre úgy sem igen üsmerjük, és melyek leginkább állandóan munkálódván az embert leginkább bántalom-beli tulajdonainál fogva módosítják, és többnyire őtet csak clókészítik a betegségre, mit már az előbbeni szakzbul úgyis tudunk, elhagyván, egyedül ezeknek munkálkodását fogjuk vizsgálni. — Ezen külvilágbeli dolgok, melyek az embert közelebből környelik, két csapatokra osztathatnak; vagy t. i. olyak, melyek bizonyos fokban az egészség megtartására is kívántatnak, vagy pedig olyak, melyek arra éppen nem szükségesek, sőt inkább azt akár miféleképp földülják. Azért is mind ezen külső dolgokat a következő két czikkelyben adandjuk elő.

Első Czikkely.

Az egészség megtartására kívántatott külvilági dolgok, mint betegségeket szerző okok.

123. §.

A kóroktanitmánynak ezen részében az éptanban fülhözott rendet választjuk kalaúzul, honnét is ezen czikkelyt három fokban fogjuk előadni, még pedig az el-

sóban a tápláló életre többé vagy kevesbé szükséges anyagokkal való visszaélésnek beteges következéseit az életműségben, a másodikban az állati, a harmadikban pedig a nemző életre működő ösztönöknek, és ezek által setéül vezetett működéseknek ugyanazon nemű fogonatait fogjuk kémlelni.

Első Fő.

A tápláló élet ösztönei, és működései, mint betegséget szerző okok.

124. §.

Valamint az éptanban, úgy itten is két részben terjesztjük elő a tápláló élet ösztöneit és működéseit, mint a remekképnél ugyanányi betegséget szülő okokat; még pedig az elsőben a fölszívás, a másodikban pedig az elválasztás és kiürítés ösztöneinek és működéseinek beteges fogonatait fogjuk előadni.

Első Alfő.

A fölszívásnak ösztönei, és az azt véghöz vivő működések, mint betegséget szerző okok.

125. §.

A fölszívásnak ingerei legközelebbről az első utakat érik, hol is csakugyan midőn betegesen munkálódnak főképp a kifejlődésnek kezdetét és a visszafejlődésnek végét sértegetik; mely góczbul (focus) az után, azon sértéseken kívül, melyeket talán az első utak életműveiben mint betegséget legközelebbről szülő okok nemzenek, két féle úton lesznek közönséges betegséggé, t. i. az ingékonyság és a folyó részek utján.

126. §.

A mi az eledeleket illeti:

a.) A *könnyű emésztetű és bőven tápláló eledelek* az első utakban ugyan az egy forgékony gyöngeséget kivévén, egyebet nem szülnek, de a második utakban bővérűséget és lobhajlandóságot nemzenek.

b.) A *nehéz emésztetű és szűken tápláló eledelek* a bélhuzam közvetett erőhijányát okozzák, és nem ritkán a kifejlődés kezdetét, és a visszafejlődés végét vesztegetik meg. Az emberi test térimbelében pedig keves vért, és olvahajlandóságot szülnek.

c.) A *könnyű emésztetű, keveset tápláló eledelek* az első utakban forgékony gyöngeséget, az emberi test gyurmájában pedig szűkvérűséget és olvahajlandóságot okoznak.

d.) A *nehéz emésztetű és bőven tápláló eledelek* végre az első utak tompa gyöngeségét, a második utakban pedig sok vért és lobhajlandóságot gerjesztenek.

Azon bőven tápláló eledelek, melyek az emberi testnek még a *legnemesebb részeit* is képesek táplálni, oly gyuladásra készítik az embert, mely terményes és halálos kimenetekkel szokott végződni; az oly bő táplálású eledelek pedig, melyek csak a *nemtelenebb részeket* táplálják buján, azok inkább vezeményes kimenetekre néző gyuladásra készítik a remekképet.

127. §.

A sikeres tárgyon kívül, mint az éptan oktatja (46. §. ugyanott), sok más ímamos, és izgató részekét foglalnak az eledelek magokban, melyek az eledelek tulajdonságait különbözőleg módosítják. — A *vizes részek* az eledelek sikeres részei közé szorulván, s azoknak könnyebb emészthetőségüket és csekélyebb táplálékonyágukat okozván, az előbbeni §-ban említett könnyű emésztetű és szűken

tápláló eledlekként működnek az emberre. — A *fás és földes részek* pedig az eledlek emésztődékenységét tartóztatják vissza. — Az eledlek közé vegyült *izgató részek* végre különbözőleg lehetnek ártalmosok; még pedig:

a.) melyek az *emésztő életműveket* fölsztonözvén, az *eledlek emésztődékenységüket* segítik elő: azok az első utak közvetett erőhiányát nemzik egy részről, más részről pedig a bővérűsége, és az ézel járó gyulhajlandóságra készítik a remekképet.

b.) azon eledlek, melyek *izgató részeik által* az *elválasztásokat szaporítván, és a gelisztaképű mozgást öregbitvén, szapora székletételeket okoznak*: azok az első utakban közvetett erőhiányt, a másodikban pedig az olvakór felé tekintő forgékony gyüngeséget nemzik.

c.) az *életműség gyurmájába fölvett izgató részei* némely eledleknek végre majd rövidebb, majd hosszabb ideig tartó erőfölösleg után valamely betvegyes olvakórra néző hajlandóságot szülnek; olykor azonban a finom életművezetségen szerencsésen átesvén, vagy az mellett elsurranván, természetükhöz képpest különbféle elválasztásokat megszorítónak, melyekkel együtt csakugyan, magok után mind egyenesen mind közvetve gyüngeséget hagyván az életműségben, ki ürítetnek; gyakorta az elválasztó életműben is betvegyes torlódást, vagy annak tompa gyüngeségét okozván egyszerűs mind.

128. §.

A tisztán *szomjat oltó italok* az egészséget nem igen sértik; de azon italok, melyek az eledlek *emésztődékenységüket* *öregbitik*, ezek által lehetnek ártalmosak, valamint azok is, melyek az emésztő nedveket, ezekkel együtt az emvet és tápot is *higítják*; amazok bővérűsége, ezek oldódzkodásra készítik az embert. Azon

italok, melyek vagy nagyobb vagy kisebb *mérsékletök*, vagy *vegyülésbeli különbségek* által izgatják a bélcsatornát : ennek egy ideig tartott erőfölöslege vagy gyuladása után közvetett erőhiányt okoznak, az egész testet pedig az olvakorra készítik elő. A bélhuzamot szerfölött *kitágító* italok, főképp a gyomornak zsongsüggedését (Atonia) szokták okozni.

129. §.

Azon *rejtemények*, (ízmenyek, condimenta) melyek az ínyt kellemesen *csiklandozzák*, ugyan ezen rész ösztönfogékonyságát korán kimerítvén, annak tompa gyöngeségét szülik, és könnyen elcsábíthatják az embert a kelletinél több eledelek és italok fölvételére. — Azon *rejtemények*, melyek *az eledelek és italok életbeli fölolvadását elősegítik*, könnyen bővérűséget, és gyuladásbeli hajlandóságot nemzenek ; valamint *az emkésztés életműveinek tehetségét fölösztönöző rejtemények* is, melyek egyszersmind közvetett gyöngeséget is okozhatnak. — Minden rejtemény pedig egy általában, az emberi test alkotásatul különböző lévén, a kifejlődés lépcsőit idegen-nemű anyagokkal terheli meg, a finom életművezetséget pedig betvegyes állapotba ejti, melytől az csak bajjal menekedik meg, és ha szerencsésen átesik is a kifejlődés lábtójáru a visszafejlődésére, a különbözőleg bemocskolt többnyire szaporábbá tett elválasztások után is ártalmos.

130. §.

Az általánosan nehéz emésztetű és szűken tápláló *növények* az emberre nézve aként működnek, mint az azon rendbeli eledelek. (126 §.) Nevezetesen pedig, mivel az állatításnak (animalisatio) alacsonyabb lépcsőjén állnak, azért is az embert a *nyirkos olvakorra* készítik elő. — A mi a növények *egyes létrészeinek* kórszerző tulajdonságait illeti, azt a mely nemélhöz tartozik az eledeleknek

(1. éptan 50. §.) a 126. §-plus szerint fejthetjük meg magunknak. — Valamint az *egyes növények* betegséget gerjesztő tulajdonságait is, egy részről az említett §-plus szerint, más részről az éptanból, hogy t. i. azok, mely nemű eledelekhöz tartoznak (1. éptan 51. egész 57. §-plusig) magyarázhatjuk meg.

131. §.

Az általában véve könnyű emésztetű, és bőven tápláló *állati eledelek* közönségesen áként működnek, mint az e rendbeli eledelek (126). — Nevezetesen pedig, mivel azok az állatításnak felsőbb lépcsőjén állnak, azért is az embert a rohánk olyakorra készítik elő. — A mi az állatok *egyes letrészeinek* kórszerző tulajdonságait illeti, azokat a mely neméhez tartozik az eledeleknek (1. éptan 58. §.) a 126. §-plus szerint fejthetjük meg. — Valamint az *egyes állatok* betegséget gerjesztő tulajdonságait is egy részről az imint említett §-plus szerint, más részről az éptanból (1. éptan 59. egész 62. §-plusig) magyarázhatjuk meg.

132. §.

Az italokra nézve:

1.) A *táplár italok* az eledelekhöz legközelebb járván, egyszersmind könnyű emésztetűek, és többé kevesbé táplálók lévén, az ezen eledelek módja szerint munkálkodnak. (126. §.)

2.) A *tulajdon értelembeli ital* vagyis a víz egy részről ugyan az első utakban az emésztő nedveknek tehetőségét kisebbíti, de más részről a fölvevett eledeleknek emésztésbeli fölolvadását elősegíti, azért is az első utakban beteges követközése alig van. A második utakban is alig lehet ötet valamely rossz rész felől vádolni, mivel ha egy részről a folyó részeket igen föleresztvén, az embert a nyirkos oldódzkodásra előkészíteni látszatik, de

más részről az edényrendszeren, a kívül hogy a finom életművezetséget kellene áthatnia, könnyen keresztül surranván, az elválasztások által könnyen kiürítetik, az elválasztó életművek ékenti gyakor bitorlása által zsongcsüggedés maradván azokban hátra.

3.) A *mérséklő italok*, vagy nyákosak és zsírosak, de ezek a tápláló italokhoz tartoznak, vagy savanyúk. — A *savanyu italok* az első utakban lehetnek károsak: 1.) az által, hogy a gyomornedv úgyis savanyú természetű lévén, azoknak savanyúsága sokszor fölösleges, 2.) hogy a savanyu italból készült olykor szinte igen savanyu emvnek táppá való változtatására az epét elégtelenné teszi, a honnan nem csuda ha tulajdon természetű megromlása következik a visszafejlődés végének, és a kifejlődés kezdetének. — A második utakban a savanyú italok csak annyiban tesznek hibát, hogy a tápnek kidolgozását olykor akadályozván, a termődés (vegetatio) mennyiségét kisebbitik; és hogy a lehelésnek nagy munkáját a vérsavítást azon okbul, hogy már a táp magában is savanyu, akadályozván. ezen működést legalább részint fölöslegessé teszik, honnét a leheléssel a vérkeringés is csügged.

4.) Az *izgató italok* az első utakat nógatván föl az eledeleknek megemésztetését előmozdítják ugyan, de előbb utóbb azoknak közvetett gyöngeségét nemzik; — az *emberi test gyurmájában* pedig hasonlólag valamint egyrészről előmozdítják a *szorosabb értelemben vett táplálódást* s az *ezt megelőző munkálkodásokat* is: úgy későbbben közvetett erőhiányt okozván, éppen az említett működéseket hátráltatják; a *saja életművezetségen túl eső működések* hasonlólag, ámbátor ezen részről csak kevesbé bántatnak az izgató italok által. de ezeknek azon részei által, melyek a kívül, hogy a legszorosabb értelemben vett táplálódáson keresztül esnének, a kifejlődés lajtorjájarul a visszafejlődésére esnek, anál inkább sujtatnak; — a *visszafejlődés lajtorjájára csusszanó iz-*

gató részei az italoknak egyenként a vértisztító életművekbe érkezvén, s ott ezeket nagyobb munkásságra serkentvén, a testet nem ritkán a szükséges anyagoktól is megfosztják, de későbbben azokban tömpa gyöngéséget szülvén, azokat azon sanyaru állapotba helyezik, hogy általok még a kiürítendő részekről sem menekedhetik meg a vér. — Egyenként az izgató italok az *állati és tenyészélett* is éféléket követvén el, azoknak belső életéből éként is sok parányok lemorzsoltatnak, a testből sok nemeres részek kiürítetnek; magokban az állati és tenyészélet műszereiben később közvetett erőhijány maradván hátra.

a.) A *csokoládénak* olajos része az olaj és zsirnak következéseit hozza elő, az ő perzsolajos, és más izgató illanyokkal vegyített része pedig az imint említett közönséges fogonatókat szüli.

b.) A *kávének* káros következése szelídítetik ugyan anyira a mennyire a tej, méz, vagy cukor által; de rossz fogonátja még ezen borítékokból is kitörik, és az izgató italoktól okozott károkat egész kiterjedésében betölti; a mikén kívül még a legnemesebb két rendszerre, az edény- és idegekére is kitündöklőleg károsan működik, a mennyiben azt gyorsan lebegtetvén közelebből vér folyást, távolabbról pedig közvetett erőhijányt, s emezt hasonlólag izgatván különbféle ideges nyavalyákat okoz.

c.) A *heves thélevelek* forrázata bódanyaggal lévén megterhelve, az éféle mérgek fogonatait okozza lassanként, melyhöz még keserű és üszvehuzó anyag is járulván, mint a tapasztalás tanítja, ezeknek következésében a szemekre nézve is káros.

d.) A *ser* azon okból, hogy táplár részeket foglalván magában, ezek által az izgatók valamiképp megszelídítetnek, valamint azon okból is, hogy a szénsavas leget, mint az idegeknek különös kedvenczét tartja magában, az előbbeni italoknál valamivel ártatlanabb, de ha ezen utolsó anyagot nagy mennyiségben foglalja magában, ugy

az izgató italoknak fogonatait szűli általában; ha pedig még ezeken kívül bód- és keseranyagokat tart magában, úgy ezen tárgyaknak műveléteit okozza.

e.) A *bornak* léles részét ugyan az ő borkősavas része valamennyire enyhíti, hogy t. i. a bor az izgató italoknak műveleteit egész kiterjedésében ki ne fejtse, hanem ha e vagy ama rész igen bőven foglaltatik a borban, melyben még vonatos és timanyag is rejtezik, úgy ez ezen anyagoknak műveleteihöz szabja magát.

f.) A *léles italok* az izgató italoknak minden fogonatait, még pedig emelkedett fokban fejlődtetik ki.

133. §.

A *rejteményekre* vagyis *izményekre* nézve:

a.) Az *édes izmények* minél jobban csiklándoztatják az ízlés életműveit, annál bizonyosabb azok ösztönfóga-konyosságának kora kimerítése; a bélhuzamnak egyebb részeit csak kevéssé izgatják, de ha nagyobb mennyiségben vétetnek, velük együtt a bélhuzambeli elválasztások is öregbedvén, általok a bélcsatorna minden tartalmának kilökése eszközöltetik; a mi keves az életműség gyurmájába föl vétetik az édes rejteményekből, az csak lassan halad előre, mind a térre, mind a tökélységre nézve, úgy hogy a belőlük készült anyagból is csak a test nemtelenebb részei képesek magokat táplálni, melyeknek a visszafejlődő lajtorjájára eső részei is imámosok lévén, a vért tisztító életműveket elegendőleg föl nem serkenthetik, az innét eredő elválasztások pedig a kifejlődés kezdetét nem képesek előmozdítani; úgy annyira egy szóval, hogy az édességeknek szapora édelése az embert a nyirkos olvakorra készíti elő.

b.) A *savanyu izmények* körül belül azon fogonakat szűlik, mint a savanyu italok.

c.) A *sós izmények*, nevezetesen a konyhasó az első utokban az elválasztások kútfejeit fölizgatván, szapora

elválasztásoknak okai lehetnek, midőn is aztán hassikülés származván, azokkal együtt az eledelek, meg a választmányok is, mi előtt elrendeltetésüket bevégezték volna, kiűritetnek; az emberi test térimbelébe fölvetetvén pedig, ott a folyó és merő részeket fölolvadásra késztetvén, azt az oldódzkodás felé vezetik, sőt a folyó részeket csípőssé tévén, midőn ezek a testből minden úton kiiparkodnának, ezek által a test fölületének különbféle betegségeit szülik; a kifejlődés kezdetét előmozdító elválasztásokat csípősségük által hasonlólag ferteztvén be.

d.) A *csípős izmények* az egész bélhuzamnak összönfogékonyosságát lassanként kimerítik, az általok öregbített bélhuzambeli elválasztások segedelmével ugyan az emésztést elősegítik, de később azokat közvetett gyöngeségbe ejtven, éként az egész tápláló életet sujtják: az emberi test gyurmájába fölvetetvén, mint idegen állatíthatlan anyagok a kifejlődés lajtorjájának működéseit siettetvén, hennök később tompa gyöngeséget okoznak; magát a merő résszé változandó kifejlődésbeli anyagot neki tüzesítvén, az embert a gyuladásra tesz hajlandóvá; a visszafejlődés lajtorjáját eleintén szinte siettetvén, az elválasztásokat szaporítják, melyekre nem éppen czélszeres bélegöket szinte ráütik. — Mivel pedig az emberi test folyó részeit hasonlóan csípőssé tesz, nem csuda, hogy a bőrbetegségekre hajlandóságot hoznak; azon oknál fogva pedig, hogy ők ünhatólag a nekiük természetüknél fogva megfelelő életműveket fölkeresik, ezekben vértorlódást, sok másokban ugyan ékor vérhijányt, és így a nedvek keringésében egyenletlenséget okoznak.

e.) A *fűszerszámos izmények*, csaknem aként működnek, mint az izgató italok általánosan.

134. §.

Ámbár az eledelek és italok *elkészítéseinek* sok céljai vannak, az elkészítés mégis nem esik mindég az ember egésségbeli üdvére; ugy:

a.) A sületlen és sült *tészta*s, valamint a párral készült de meg nem kelt talán csak félig meddig sült *kenyérféle eledelek* az első utakat eléggé fülizgatni képelenek lévén, azokban több ideig megmaradnak, és a kifejlődés kezdetét meg a visszafejlődés végét vesztegetik meg, még pedig áként, hogy magok magokkal együtt az egyebb bélhuzambeli nedvek is megsavanyodnak, a bélcső pedig éként takonnyal lassanként behuzatván, ugyanaz egyenes gyöngeségbe ejtetik. — A mi pedig a második utakba fülvételik, éppen ugy működik mint az édes rejtemények. — A kelletinél jobban megkelt s *megsavanyodott kenyérféle eledelek*, valamint a megsavanyodott italok is áként bántják az életműséget, mint általában a savanyu italok.

b.) Az állati *eledelek* hogy a romlástól megóvatassanak, nem ritkán igen *megsózatnak*, midőn a sórejteménynek közvetkezésében ének természete szerint érik az életműséget; máskor ugyanazon célbul *füstölés* közben mintegy kormossá válnak az állati eledelek, midőn ezek nehéz emésztetüekké válnak. — Az eléggé *meg nem főtt, vagy sült hús* az első utakat terheli, s nagy bajjal emésztetik meg, az egyebként a már készült állati eledelkhöz szokott ember által, és könnyen rohánk romlásba men által, midőn is a visszafejlődés végét, és a kifejlődés kezdetét éként vesztegetvén meg, az egész életműséggel hasonló tulajdonságot közül. — A *hosszú főzés* által tápláló részeitől megfosztott állati eledel azon kívül, hogy az első utakat terheli, az emberi test táplálására sem szolgáltat elegendő anyagot, és így tagadólag is árt. — A kelletinél nagyobb és *hosszabb sütés* által táplár részeitől megfosztott hús az emberi testhöz hasonló viszonyban áll, mint az előbbeni, csak hogy sütés közben benne pürszolaj fejlődén ki, ez által az emberi testet izgatja is egyszersmind.

A váltogatva egymásra következő *hideg és meleg táplálmányok* főképp a fogakat rontják, de az egyebb részekben is, mint hogy egymás iránt az ösztönfogékonyságot öregbítik, az embert a gyulladásra teszik hajlandóvá. — A nem éppen kicsappongólag *meleg táplálmányok* eleintén az első utakban mint ösztönök az elválasztásokat, és ezekkel együtt az eledelek megemésztetését is öregbítik, de később az emésztő életműveknek zsongcsüggedését, tompa gyöngeségét okozzák. Az emberi test gyurmájában szinte eleintén a kifejlődésbeli működéseket elősegítvén egyszersmind az állati hæv bővebb kifejlődésével a leg-szorosabb értelemben vett táplálódást is gyorsabbá teszik, mikén kívül még a visszafejlődésbeli munkálkodásokkal is hasonló bajt követnek el, de később minden rossz rosszabbra fordul, mert tompa gyöngeség vétetik az egész életműségben észre. — A nem éppen kicsapongólag *hideg táplálmányok* ugyan az első pillantatkor a bélhuzamban a gelisztaképző mozgásokat öregbítik, az elválasztásokat pedig kevesebbé teszik, de a másik pillantatkor már megfordítva van a dolog, honnét az tetszik meg, hogy mind a két pillantatban a mit egy részről elveszt az élet, az más oldalról helyrepótoltatik. Az emberi test térimbelében, ha az életerő kifejlődésének akadályozásával az egyebb működéseket elcsüggesztik is első pillantatban, de később annak egyenlő kifejlődését annál inkább eszközlik, hogy az életművés részeknek zsongja már első pillantatban is öregbedék.

Azon *eszközök*, melyekkel a táplálmányok érülésbe jönnek, nem ritkán rossz, néha éppen *mérges* tulajdonságokat közölnek azokkal, melyek, miként sértsék az egészséget, alább a mérgekről szólván fogjuk megérteni; avagy az említett eszközök *életműves eredetűek* lévén, magok-

kal a bennök foglalt eledelokkal együtt *rohadni* indulnak, melyek az ember által fölvetetvén, életműves anyaga kifejlődésének kezdetére és visszafajlódásának végére reá ütik rohánk bélegüket, az egész testet pedig legalább előkészítik az éféle olvakórra.

137. §.

Az egyszer egyszer fölveendő *táplálmányok mennyisége kelletinél nagyobb lévén*, a gelisztaképű mozgást fölakasztja, az elválasztásokat pedig az emésztésre elégtelené teszi, eként az első utak működésbeli kifejlődését elnyomja; és ha valahogy megtörténhetik is az emésztés, vagy ha a félig meddig megemésztett eledelék fölül vagy alól ki igazítatnak is a testből, a *bélhuzamnak* mégis *tompa gyöngesége* marad hátra. Nem ritkán azonban a bélhuzam tehetségének elnyomatása miatt a nagy mennyiségnyi táplálmányok ott benn maradván, a *kifejlődés kezdetét*, és a *visszafajlódás végét vesztegetik meg*, mely minél több ideig tartózkodik a bélhuzamban, annál jobban megromlik, rohadni kezd, és az egész testet is hasonló bajba ejti; avagy bizonyos fokig megemésztődvén, csipőssé válik, midőn is a gelisztaképű mozgást neki hajtván, ez által önmagának kiürítését is eszközli, mi által a test háromszorosan szenved: a.) hogy a bélhuzam ingékonyasága későbbben tompa állapotba ejtetik. b.) hogy a kifejlődést eszközlő bélhuzambeli nedvek hasztalanul tékozoltatnak el, c.) hogy maga a kifejlődés is hátra marad. — De egyebként is a gyomor igen kitágulván, minden *szomszéd életműveknek munkálkodását elnyomja*; el a tüdőjét, eből kiszorítja a vért, el az agyét, mely vérét az özveszorított tüdőbe ki nem ürítheti, el a máját is. — A gyomor ha eként gyakorta kitágítatik, zsongjából mindig többet többet vesz, főképp vaktümleje, midőn a vele párhuzamosan járó izgékonyaságnak is cüggednie kell. — Olykor az is megesik, hogy a gyomor

mor tartalma belől oly nagyra nő, hogy a gyomor ának ellentállani képes nem lévén, *elpattanik*, midőn részint hogy a vér a gyomor szakadt edényeiből kiümlik, részint hogy a sebzett gyomorból a hasürbe kitálat eledelektől az egyebb hasüregbeli életművek gyulladásba esvén, megfenésednek, halál következik be. — — A szükségesnél *kevesebb táplálmányok* a bélhuzam ingékonyságát kevéssé gyakorolván, egyenes gyüngeségre hajlintják azt; az elválasztó életműveket pedig kevesbé ösztönöztvén föl, éként sem tisztulhat a vér, de egyebként is az egész tápláló életnek keves kifejlődésbeli anyagot nyujtonak, honnét az embert részint a nyirkos, részint a rohánk olvakórra készítik elő, egyszersmind a szükséges ösztön levonása miatt az egész testet forgékony gyüngeségbe ejtvén.

138. §.

Ha a táplálmányok fölvételére bizonyos időt nem tartván, azok, mielőtt az első utak ösztönfogékonysága vissza nem állott, *mind untalan fölvételnek*; ugy az emésztés folyamatjának mind untalan újra kell kezdődnie, mi által az eledelekből tükélytelen emv és táp válván, ezek nem ritkán hasztalanul ürítetnek ki az első utak által; egyebként az első utak igen gyakoroltatván, később tompa gyüngeségbe esnek, a szapora elválasztások által pedig a belső élet mennyisége csügged. Ha pedig talán a táp nagyobb részt fölvéttetik a testbe, az által a ki- és visszafejlődés sebesen történik, egyszersmind a gyulladásra, vagy rohánk olvakórra való hajlandóság készül. — Az *ellenkező esetben* ha t. i. az ösztönfogékonyság visszatértét a bélhuzamban az *éhség* mutatja, és még sem vétetnek föl eledelek: ugy az első utak forgékony gyüngeségének adaik alkalom; egyebként pedig a bélhuzambeli elválasztások csak tovább is folytatatván, azok a beleket kémeletlenül csigázzák, hasztalanul vesznek el, s ürítetnek ki. Azon okbul pedig, hogy ilykor elegendő emv és táp

nem készülhet, a térímbelben foglalt kifejlődésnek életművei szinte egyenes gyüngeségbe esnek, a belső élet a táp szűke miatt szabdaszeres állapotjában nem tartathatik, ön magát megemésztvén, az olvakór felé indul. — A bélhuzamnak üsztüeneit a táplálmányokat egészen le-huzván, miután a bélhuzambeli lassanként mind inkább megcsípősödő nedvek az első utakat egész a tompa gyüngeségig zaklatták volna, ugyan azok magok is végképpen megromlanak, a bélhuzam falainak esnek, azokat lángba borítják, mely a belső élet már úgy is el lévén csüggedve, kora fenébe csak igen hamar átmenő üszökkel végződik, ilykor az egész test élőtehetsége föllázzad, és rövid forgékony gyüngesége után, mély tompa erőhiányba süllyed, midőn a belső élet is egyszersmind a rohánk olvakór felé rohanván, nem sokára éhségbeli halál köszönt be.

139. §.

Az éhséggel jövő áhításnak ellenében nyáron sok húsnemű eledeleket éven, azon okból, hogy most a bélhuzamban inkább a gyulékony anyagok gyülekeznek meg, valamint abból is, hogy most mint általánosan az izomerő, úgy a gyomor és belek gelisztaképű mozgása is csekélyebb, és hogy most a külső elválasztások nagyobbak lévén, a bélhuzambeliek anél szaporátlanabbak; ezen három oknál fogva, mondom, az előkelőleg elnyelt állati eledelek a visszafejlődés végét, és a kifejlődés kezdetét vesztegetik meg, még pedig aként, hogy az épés anyagok a bélesűben összevgyülekezvén. ennek indulékonyásával együtt az egész testét föllovalják, mely hasztalanul sokat lemorzsolván a belső életből, később közvetett gyüngeséggé változik; avagy az említett eledelek rohadásnak indulván, az egész testet hasonló állapotba ejtik, mind a két esetben pedig keves táp készülvén, a belső élet éként is csügged, és az említett oldódzkodás felé taszítatik. — Ha pedig ellenkezőleg téli időben az éhséggel megjelenő

dhításnak ellenében növényféle főképp savanyu eledelek nagy mennyiségben vétetnek föl, úgy a kicsapongó növényeledelek (130. §.) és savanyu italok káros fogatainak kívül, (132. §. 3.) a belső élet előkelőleg a nyirkos olvakór felé tart.

Második Alfő.

Az elválasztások és kiürítések magok, s ösztöneik mint kórszerző okok.

140. §.

A légnék sokféle szükséges voltát, annak különböző tekintetbeli módosításait, a mennyiben az az életre és egészségre szükséges, az élettudományban és éptanban láttuk; itten először is a tiszta, aztán a tisztátalan légnék betegséget szülő tulajdonságait tekintjük; még pedig az első tekintetből először is a benne foglalt víznek mennyiségét, másodszor hőmértékét, harmadszor berzécességét, negyedszer nyomását fogjuk fürkészni; mind ezen körgerjesztő okokat pedig először mint általánosan, aztán mint föltételelesen működő okokat fogjuk vizsgálni.

141. §.

A légbeli víznek nagy mennyisége mind addig nem lehet általánosan körgerjesztő ok, míg csak az anyira össze nem sűrődik, hogy cseppképet vévén magára, vagyis valóságos vízzé válván, a leget magából csak nem egészen kirekeszti; midőn a léghijány miatt fulladásbeli halál okoztatik; mi is úgy történik, hogy a lég nem lettében a légutak nagy ingékonyságuk miatt a vizet föl nem vehetvén, a tüdő semmiképp ki nem feszülhet, és így a leheléssel együtt a vérkeringés is fölakad, mely fölakadván, a jobb szívből a vér a tüdőbe ki nem ürülhet, mely ki nem

gyűlhetvén, az alsó és főképp felső ürös érben öszvetorlódik, a vér itt öszvegyűlvén az agy vérétől meg nem menekedhetik, a vér azt elönti, munkasságában elnyomja, az üneszmélettel együtt az idegek működése a vérnek a közbeni öszvementével megszűnvén, csak hamar *tetszhalál* áll be, melynek előhozását még azon környülmény is elősegíti, hogy a vér az élet utolsó perczeneteiben szé-
nőjétől meg nem tisztulhatott. — A *légbeli víznek oly nagy szükségét*, mely általánosán körgerjesztő ok lenne, szinte nem ösmerjük, a mi talán csak akkor történhetnék, midőn a légből minden vízparány kiirtatnék, de a mi csak a légnek megsemmítésével eshetnék meg, midőn az ember nem anyira a vízparányoknak, mint inkább és egyedül a lég távolléte miatt fúlna meg körül belül a csak most említett mód szerint.

142. §.

A légben a *vízparányok kelletinél nagyobb mennyiségben lévén*, az éféle vizenyős lég által a lehelés életművei petyhüdnek el, melyek elpetyhüdván, a tüdő hajedényeiben a vér öszvetorlódik, szé-
nőjétől a kivánt ellentétel miatt meg nem tisztulhat, mely állapot csakugyan a külső bőrrendszerrel is történik, honnét a vér szé-
nőjétől egyik úton sem menekedhetvén meg, szé-
nős részének epés anyaggá kell válnia, melynek egy része a bélhuzamba kiürítetik ugyan, és ottan víz-
i végbe az ingékony- és folyó részek útján epés dulasát, de nagyobb része mégis visszamaradván a testben ott is hasonló le-
begésbe hozza a vért. Mivel pedig a test csakugyan a hibázó ellentétel miatt sem a bőr, sem a tüdők által meg nem tisztulhat vízes részeitől, azért is a vízes, nyir-
kos, és turhás részek gyülekeznek meg ában, melyek az egész táplálódást bántják ugyan, de főképp ének kútfejét a nagy együttérzideget sértegetik, és a belső életet a nyirkos olvakór felé térítik. — A *légbeli kelletinél ke-*

vesebb vizes részek ellenkező fogonatokat szűlnek: a tüdő hajedényeit jobban összehuzván, azokat nagyobb munkasságba teszik, de a tüdőbeli vér és az éfële lég küzt nagyobb lévén az ellentétel, amaz szénőjétől könnyen megmenekedik, hol is a vérnek gyulasztó állapota készül. Ugyanez történik a bőrrendszerben is, ámbár csak kisebb fokban. Mivel pedig az ellentétel miatt a száraz lég által nem hogy adódnának az életműves résznek vizes anyagok, sütt inkább ezek lehuzatnak ától, azért az edényekben visszamaradó folyó részek nem esednek, az élet fő polcza felé sietnek, gyuladni készülnek.

143. §.

Mind föl a lég vagy más test hévének legnagyobb foka, mind le a hidegnek legalacsonyabb hágsója küzt a mérsékletnek több fokai vannak, melyeket az ember meglehetősen eltűr, de ezeknek határainál két felől oly hev, vagy hideg fokokra akadunk, melyeket baj nélkül el nem szenvedhet az ember. Ezen fokokat általánosan, amazokat pedig föltételesen környező okoknak tartjuk. Az általánosan kórszülő hévnek foka nem mindenkor egy, ugyanis ha a kellemes hágsótul, a többi föltételeseken a hévmérűn föl vagy lefelé lépetünk lassanként, úgy ezen a kellemetes ponttul messzebbre távozzhatunk, mint ha a hévmérűnek egyik végétől ának más ellenkező végére egyszerre átszökünk.

144. §.

Az általános nagy meleg és általános nagy hideg egyenlő fogonató, t. i. az életműves részeknek elrontása; minthogy pedig az élet ezen megrontásnak ellent áll, azért is az éfële melegtől vagy hidegtől érintett részben különös gyuladás okoztatik, mely az által bélegli magát, hogy a gyuladt részben a nyirkos nedvek összevgyűlvén a föl-

bőrt olykor igen nagy hólyagokba emelik, és hogy az ily gyuladás különösen hajlandó üszökkal és fenével végződni.

145. §.

A közep foktól fölfelé lépdécselő meleg által, főképp ha ez állandóan tart, vagy nő: az egész tápláló élet folyamata neki siettetvén, a testben több szénő gyűlemlik meg, melynek mennyiségét még azon környülmény is öregbíti, hogy a nagyobb hév által megrikított lég a tüdőben nem képes a vérből a szénőnek kívánt mennyiségét lehúzni, mi által ismét az epeanyagnak mennyisége öregbedik a testben. A nagyobb melegség által a vérnek *térimeje* (volumen) öregbedik, ugyan ő a most könnyen meghatható külső bőrrendszer felé kénytetik, vékonyabb savós része elpazaroltatik; mi csuda tehát, ha a *belső elválasztások* a vizellet, és főképp a bélhuzambeliek (az egy epét kivéven) *kevesbednek*, midőn aztán a visszafejlődés végének, meg a kifejlődés kezdetének kettős oknál fogva kell romlaniok, t. i. azért, hogy a keves gynomnedv által kevéssé tükélyes savanyú emv készítetik, és hogy a szaporán áradozó epe által azon kevés imámítandó emven kívül sok hasztalan epe visszamarad, mely is az első útnak fölingerlése által az egész testnek lázadását, a keves táp készítése miatt pedig a belső életnek a *rohánk olvakór* felé néző állapotját okozza, melyet még azon környülmény is ápol most, hogy a merő részek a nagyobb meleg által elpetyhüdvén, azoknak kisbedett visszaható ereje oldódzkodásra mutat.

146. §.

A közep foktól alá felé lépdécselő mértéke a *hévnek*, avagy a *hideg* ellenkező állapotot hoz elő; az állandóan tartó sütt huzomosan öregbedő hideg a kifejlődést azért segíti elő, hogy most a külső bőrrendszeren a *savós elválasztások* meg nem történhetvén, azoknak jó

része a bélesatornára húzódik, más részről a hideg az izgékony-ság zsámolyát a *zsongot* öregbítvén, ézel együtt a gelisztaképű mozgás is nagyobbodik, tehát az emésztésnek minden fültételei előmozdítatván, a tápkészítés gyáratói is elég elevenek. A visszafejlődést a hideg viszsztatartóztatja, a bőrön kiürítendő szénő mostan a bőr alá húzódván, zsírrá válik; mely két rendbeli környülmények alatt a testben az életműves anyagnak meg kell szaporodnia. A lég parányai a hideg által egymáshoz közelebb esvén, léhelés közben a több léggel több savító huza-tik a tüdőkbe, mely itten a most nem éppen szénős vért könnyű móddal pirossá savítóssá változtathatja. Ezeken kívül az éfajta vér a merő részek *zsongját* is öregbítvén, ézel együtt az egész test izgékony-sága nagyobbodik. — Mind ezen három környülmények pedig öszvévére a ki-és visszafejlődés közé szorult belső életet a *gyuladás* felé vezetik.

147. §.

A *meleg vagy hideg allandóan növen*, ugyanazok az említett bajoknak előkészítő, és egyszersmind gerjesztő okai is lehetnek; de mely bajok anél könnyebben meg-esnek, ha az említett okok közül az egyik előkészíti a tes-tet, a másik pedig gerjeszti a betegséget. A sebesen egy-mással váltogatódzó hideg és meleg a hozzá szokott tes-tet még jobban megerősíti, de a szokatlant a megmondan-dó mód szerint, hátor csak kisebb fokban, beteggé teszi. — A *hosszú ideig tartó melegség után hideg köszönt-vén be*, mivel a testben sok szénőre talál, és most a kül-bőrön sem fejlődhetik többé ki az, nem csuda, hogy a betegség a bélhuzamban a visszafejlődés végére, és a ki-fejlődés kezdetére vétődvén, innen két úton, az ingékony-ság és folyó részek útján duljon az életműségben, s ennek belső életét későbbben az olvakór felé vezesse. — A *hosz-szu ideig tartó hidegre* következő meleg ellenben a

hideg által lekötözött erőket felszabadítván, mi csuda, ha gyuladást okoz. — *A rövid ideig tartó nagyobb megleget után következő hidegre* a testnek külső részein megátoltatván az elválasztások, azok a test belső határaitra (hurul) vagy gyurmájába (csúz) veszik magokat, honnét a meglepett résznek különbfélesége szerint majd inkább a folyó részek, majd inkább az indulékonyság, majd mind a két gyárató útján harapódznak tovább a testbe, az eredetileg meglepett részben tulajdon gyuladást támasztván. — *A rövidebb ideig tartó nagyobb hidegre* következő nagyobb melegség ellenkezőt okoz, mert a most inkább belől összevgyülekező nedveket hirtelen kifelé csalja, kifelé csalván, amott az elválasztások szűke miatt főképp a folyó részek; itt pedig a fölöstönözés által gyuladást (orbáncz) támasztván, inkább az indulékonyság útján harapództatja tovább a betegséget.

148. §.

Valamint az emberi testnek meg van belső termék heve: melyhöz képpest a külső hév majd épségben tartja az életműséget, majd kórgerjesztő ok: úgy meg van az embernek a maga *termékberze* (electricum innatum) is, melyhöz képpest a félkalauzokat, u. m. a korlátló fölbört, bőrszírt, hajakat, szőröket nem tekintvén, a külső név szerint a *gözkörnyékes lég berzécessége* majd éppé, majd beteggé teszi az embert; hol is csak ezen utolsó tekintetben szólunk felüle. — A külső környülmények, név szerint a lég azt tévén, hogy az életműség *tévőleg berzéczitessék*: úgy egész élet folyamata fölserkentetik; mi által a belső élet a gyuladás, a külső az erőfölösleg felé taszítatik. — Midőn pedig az említett külső dolgok nevezetesen a lég a testet *tagadólagos berzécességbe* ejtik: akkor az embernek belső élete az oldódzkodás felé vezetetik, a külső pedig, a miatt, hogy az idegrendszer berz-életbeli lógadozásának hiánya miatt

tisztét nem teljesítheti, elnyomatik. Azon okból, hogy a berzéczi tünetények csak hol méretékenytelen, vagy is súlytalan anyagok működnek egymásra, és hol vegytudományos folyamatok történnek, tapasztaltatnak; és mivel a *tüdőben* ezen utolsó féle folyamat legsebesebben történik: azért is az említett tünetények leginkább a mellüregben vétetnek észre. — A külberzéczeesség azon fokig fejtődzvén ki, hogy ő *világosság és melegenek tünetényei közt elsül*, és ha ilyenkor jó az a testtel érintetbe: úgy az egész életműséggel együtt az egész idegrendszer, főképp ének középpontos része megrendülvén, ez amaz által oly állapotba tétetik, hogy elembeli alkata elfordul; mi ha megesik, mivel sokféle befolyását a testre többé nem teljesítheti, azért is eleintén tetszázán valóságos halál áll be. — Midőn pedig a test *minden külső berzerejétől megf. sztatik*, mi csak akkor történhetik meg, midőn a légben minden vegyítésbeli folyamat és feszülés fölakad: akkor az egész test dörmedésbe esvén, a külső életnek fölakadtával szinte eleintén tetsz — aztán való halál áll be. — *A berzéczeesség a két első esetben föltételes, a két utolsóban pedig általános oka a betegségnek.*

149. §.

A czélerányos *légnymás* fölső fokátul kezdvén, lefelé egész annak legkisebb nyomásáig sok légnymásbeli fokok vannak, melyek nem ugyan általánosan, de föltételesen mégis sértegetik az einber egészségét. A *kelletinél csekélyebb légnymás* által a mérő részek zsongja, főképp az edények a test külső fölületén kitágulván, a most szinte nagyobb térímét foglaló folyó részeket könnyebben magokba engedik; nem csuda tehát, hogy ilykor a vér a külső bőrbe, és a tüdőbe torlódván, leginkább ezen részekből különbféle áradásokat facsar; egyebként pedig a vér a testnek térímbeléből kicsalatatván, mivel most az

idegeknek szükséges feszüléseket nem ápolhatja: nem csoda, hogy ezek az egész testben a gyüngeségnek egyenes fáját árulják el. — A *légnyomás kelletinél nagyobb lévén*, a folyó és merő részekben éppen ellenkező állapotot hoz elő, midőn is a folyó részek a légnyomásnak természete szerint oda nógattnak, hol legcsekélyebb ellenállást tapasztalnak, ily alkalmas helyet találnak azok az agyban, melynek lágy állományát üszvenyomván, az idegek tehetségével az egész életműségét elnyomják, nagy erőelnyomásbeli gyüngeséget okoznak. A *légnyomásnak lent és fönt lévő általános kicsapongásai* a mondott bajokat nagyobb fokban okozzák; s az első esetben vérfogytabeli, a másodikban pedig gutaütéses halált is képesek széltiben minden embernél szülni.

150. §.

A gőzkörnyékes lég *vegyítésére* két féle képp lehet hibás: a.) mivoltos létrészeinek aránytalanságára b.) a hozzá nem tartozó részek vele való összevegyülésére nézve.

151. §.

A gőzkörnyékes lég a *savitót nagy mennyiségben* tartván magában, ez által mind a bőr mind a tüdő munkassága hatalmasan elősegítetik; a tüdőben a vér szénőtől a savító által igen megtisztulván, gyorsabban üteressé változik, mely valamint egy részről, maga is lobállapotú lévén, a belső életet gyuladni kényteti: úgy más részről a külső életet működésében nagyobb fokra hatalmítván, erőtlenségbe ejti. — A *savitónak ellenkező aránya* a gőzkörnyékes légben ellenkező állapotot hoz elő; t. i. a vér a tüdőben meg nem tisztulván, az a belső életet az oldódzkodás felé taszítja, a külső életben pedig az ingékonyság fajait főképp az izgékonyságot csüggedésbe hozza. — A *savitó a légből kiirtatván*, mind ezen végső rendbeli bajok nagyobb fokban jelennek meg; nevezetesen

éként a tüdő nem működhetvén, a leheléssel együtt a vérkeringés is fülakad, melynek fülakadtával a külső élet is egészen elalszik, tetszhalál küszönt be, mely nem sokára valóságossal cserélődik föl. — A *fojtónak légbeli csekélyebb mennyisége által a légben*, mivel észterint arányként a légben a savító öregbedik, az előbbeni; nagyobb mennyisége által, mivel éként a savító arányként kevesbedik, az utóbbi bajok okoztatnak. — A *szénőnek csekélyebb mennyisége a légben* arányként a savító mennyiségét öregbíti, és csakugyan az éféle lég fogonatait szüli. — A *nagyobb mennyiségnyi légbeli szénő* pedig valamint az első utakban kellemes ingást szerez, oly kellemetlent és kározt hoz elő a tüdőben, valamint a *légbeli kicsapongó fojtó* is; a tüdő t. i. és a szív elhervadnak, ingekonyságukat elvesztik, a vérkeringésbeli edények a jobb szívvel együtt vérteltek, a baliak a vértől üresek; mely tünetények közt a vérkeringés fülakadván, az egész külső élet tükélyesen elcsügged, melynek elcsüggedtével, vagyis a tetszhalállal, nem soká a való halál is előáll. — Mind ezekből érthetni a csak kisebb mennyiségnyi de *huzomosan működő szénőnek* gonosz fogonatait is.

152. §.

A gőzkörnyékes *léghez nem tartozó létrészek* majd ásványi, majd növényi, majd állati, majd vegyült eredetűek; és vagy izgatólag, vagy leverőleg működnek.

153. §.

A *gyulólég* tisztán leheltetvén be, halált azonképp okoz, mint a szénő, mely a bőrnek fekete sárgás színe, és az erőknék nagy elcsüggedése közt küszönt be. — A mi az egyebb *ásványországbeli* mérges állományokat illeti *gőzképben*, milyek p. o. az erős savakból, mérges érczekből, füldekből kifejlődő gőzök, ezek mind a bőrön, mind

még inkább a lehelő utakban, bátor ritkaságuk miatt csak kisebb fokban azon fogonatokat szülik, mintha azok folyó vagy merő állapotban alkalmaztatnának főképp az első utakban, mit alább a méregről szólván fogunk megérteni; de a melyek még ezen fogonatokon kívül, mind magát a lehelésnek ingékony működését, mind pedig képelésbeli foglalatosságát különböző fokban, és minéműségben sértegetik. — A *poros lég* azon tulajdonságain kívül, melyek a por vegyítéséből erednek, a lehelő utakat még munkaművesen is sértik, sütt a szemeket is hasonlólag bántván, azokat nem ritkán meggyulasztják.

154. §.

Az élő növényekből kifejlődő gőz szénőt és gyulót foglalván magában, fogonataira nézve ezen anyagokéihoz tartja magát.

155. §.

Az élő állati gőzök a lehelés, bőrgőzülés, vizellet, és széketétel által teszik a gőzkörnyékes léget tisztátalan-ná; és ez közé szénőt, gyulót, vízpárát, huyagot, és más állati tárgyakot vegyítenek; melyek igen meggyülekezvén a légben, egyenesen halált okozhatnak, a mennyiben a tüdő tehetségét elnyomván, fulladásbeli üdöklést gerjesztenek; ha pedig csak kisebb mennyiségben széllengenek a levegőben, de sokáig érintik a testet, eben oly olvakóros betegséget gerjeszthetnek, melynek nem ritkán ragály a terménye. — A *beteg állatokból kifejlődött gőzzel* fertezett gőzkörnyékes légrül ugyanezt mondhatjuk, sütt még sokkal nagyobb fokban. — A *rohadó holt állatok* a léget jobban megvesztegetik, mert a savított belüle elragadván, azt dögös légfajakkal fojtóléges, szénsavas, kénes, szenes gyulóval és huyaggal terhelik meg, mely anyagokat összevéve, valamint az alább említendőket is *poslégnek* (mephites) nevezünk; az éfajta

lég, ahoz képeest a mint benne ezen anyagok töményebb, vagy vigályabb mennyiségben vannak, majd az elfojtott lehelés útján gyors, majd pedig valamely olvakóros betegség által lassú halált okoznak.

156. §.

Hanem minden romlott lég nemei közt legczifrább, és legveszedelmesebb a *posványos levegő*, mert a vegyest rohadó állatok és növények a léggel egyveledő gőzrészeiken kívül még vizpára, az élő ép és beteg növények, és főképp állatok kigőzölgése is rettenetesen befertezi a léget, melyben azoknak nagyobb térük vagy on ugyan elterülni, de ában különbözöleg kóvályogván többé kevesbé öszveverődnek, *posléggé* (mephites) lesznek. Az éféle pos a légben oly *tömény* ugyan nem lehet, hogy a fölakadt lehelésből származó halált okozhatná, hanem ánál állandóbban és bizonyosabban sérti az embernek egész táplálódását; ugyanis a vér a légnek szükséges ellentétele nélkül sem a tüdőkben, sem a bőr alatt nem tisztulhatván meg, sütt inkább a légből fűlvett részek által még inkább befertőztetvén, nem csuda ha a testben a gonoszféle gyulékony tárgyak öszvetorlódnak, melyeknek öszvegyültökkal a testnek tulajdonlag kell oldódzkodnia.

157. §.

A *lakhelyek elzart levegőjének elmulasztott megújítása* a léget sok állati, növényi, sütt a falakból kicmelkedő ásványos gőzökkal fertezi meg, a mi fajú légnek ártalmos voltát azonban a mult §-ökből érthetjük — A *szél* az egész környékre nézve az a maga nemében, mint a terem szellőztetése a magáéban, mely tehát, ha *szokatlanul több ideig kimarad*, a légnek dohos poshadását okozza, melynek káros fogonattját a mult §-ból érthetjük. — De a *nagy és állandólag tartó szél* is okozhat bajokat, még pedig az első munkaműveseket, a másik

erő-vegyítésbelieket; ugyanis a délszél meleg és nedves, az északi szél hideg és nedves, a keletszél hideg és száraz, a nyugatszél végre meleg és száraz légyurmát hajtván magával, az észéle legek tulajdonságainak megfelelő fogonatokat szüli, még pedig sokszorozva; olykor azonban a természet-tanbeli szél (ventus physicus) nem egyez meg az említett földrajziakkal (ventus geographicus), sütt olykor különböző vidékek fölött suhanván el, azokból sok idegen keverékeket kicsikar, melyeknek beteges fogonatait más hely-
innen érthetjük meg.

158. §.

A ruhák első tulajdonukra nézve a szerint lehetnek vétkesek, hogy a bőr tisztaságát sértik; az innét eredő bajokat a jövő §-ból fogjuk megérteni, melyek ezen tekintetből még mérges és ragályos anyaggal is lehetnek fertezve, de a melyeknek veszélyes fogonataikat az említett anyagokról szólván, fogjuk magyarázni tudni. — A ruhák második tulajdonukra nézve hibáztván, egy részről a test szénőjétől nem könnyen tisztulhat meg, más részről pedig a vizes-zsíros nedvek, valamint egy felől a bőrt tisztátalanná tévén, az imint említett bajt öregbítik, úgy más felől azok a bőrt nedves állapotba hozván, a sokkal könnyebben megesendő hűlésbeli betegségekre készítik az embert elő. — A ruhák harmadik tulajdonukra nézve a testet kelletlenül nagyobb melegen vagy hidegben tartván, vagy ha azok oktanul változtatnak: azon bajokat nemzik, mint a föltételelesen vétkező légbeli hév (145. 146. 147. §.). — A ruhák negyedik tulajdonukra nézve az egész testet kelletlenül jobban szorítván össze, a nedveket a test fölületéről egyenlően befelé nyomkodják, holis ezek azon részekre vonódnak, melyek nekiük helyt adni legengedékenyebbek, ilyen főképp a tüdő és az egyebként is fedetlen fejben lévő agy; a nedvek mennyiségükhöz képesten ezen életművek-

nek munkásságát többé kevesbé, sütt olykor egészen is elnyomják, de olykor az is megtörténik, hogy a finomabb edények megszakadván a nyílt részekből vér-áradásokat, a rejtettekben pedig érömlenyeket szűlnek. A ruhák a *testet egyetlenlően feszítvén*, a folyó részeken kívül minden mozgékony részeket föl és alá nógatnak, avagy a nyomás a test két végein történvén, azokat vagy egyedül föl, vagy egyedül lefelé kényszerítik. mi által a vérkeringés meggátoltatván, az előbbeni bajok okoztatnak. A *szorítás a derékon történvén*, a folyó részek ugyan meglehetősen elegyengetik magokat, de annál nagyobb bajban vannak a mozgékony lágymerő részek, melyek üregeikbe nem férvén, nem ritkán ezeknek falain egész e bőrig átrontanak, (sérvek) vagy a természetes nyílásokon fittyennek ki, (iszamok) a mi ugyan mindenütt megeshetik, hol azt a keménymérő részek nem gátolják; midőn aztán az ezekben imide amoda lövellő életerő utjában fülakadván. a maga természete szerint való bajokat okozza (l. 59. §.) — Mind ezen bajokat ha nem okozzák is a szűk gúnyák, legalább a részek kifejlődését hátrálják. — A gúnyák *feszesei*, és *egyszer-smind kemények* is lévén, a fölbőrt keményítik meg. — A *kelletinél tangabb ruhák* a test zsongját nem ápolván, a zsonghijánnyal járó bajok előhozásának kedveznek.

159. §.

A *kezeknek és arcnak elmulasztott mosása* által részint az érzékek szükséges fülélesztése mellőztetik el, részint a bőr mocskossá lévén, az alább említendő mód szerint sérti az egészséget. — Az arcnak különbféle orvosságos és mérges dolgokkal tett kendésének rosz követkevéseit, ezen dolgokrul szólván, fogjuk bővebben megérteni, egyebként az arcz bőrének kora elhervadását, kora öregséget, és különbféle kútegeket okoz. — A maga magától vagy más dolgok által hemocskodó bőrnek *fördők* által eszközözendő tisztogatása a bőrnek működését,

nevezetesen a hőrkigőzölgést, és az innen eredő bajokat szüli; egyebként pedig a mocsokanyagok a bőrt izgatván különböző bőrbetegségeket nemzenek. A bőrnek *gyakor tisztogatása fürdők által* a visszafejlődést sietteti. — A *meleg és hideg fürdők* mily bajokat okozzanak, azt a 143. 144. 145. 146. 147. §-ból érthetjük meg; a *gyógyerejű fürdők* pedig mely ártalmakat szüljenek, azt alább a gyógyszererekről szólván fogjuk megérteni.

160. §.

A *vizelletet* elválasztó életművek *szaporán nagy mennyiségben választván el a pöst*, a táplálódásnak visszafejlődésbeli lajtorjáját siettetik, és az olvakór felé ejtik az embert. — Máskor *tisztöket nem végezván* a testben egyebként a vizellellettel kiűritendő részek hátra-maradnak, melyek a testet tulajdonlag izgatván, az életműségnek rostos részeiben gyuladást (küszvény) okoznak. — A *vizelletet kiűritő* életművek *gyakran működén*, ezen részeknek forgékony gyöngeségét okozzák; ha pedig azok mintegy *magokrul feledkezén*, a hugyot ki nem űritik, úgy az életművek magok olykor tompa gyöngeségbe, sütt bénulásba esnek. — A *pösnek rossz vegyítése, csípőssége* nem ritkán a vele érülő életműveket izgatja, vagy megis gyúlasztja, olykor pedig, ha főképp az éféle huggyal takony vegyül nagyobb mennyiségben, úgy az *pöshegedménnyé* (concrementum urinosum) alszik, melyis nem annyira vegyítésénél fogva, mint inkább nehezsége, nagysága, olykor érdessége által szutongatja a vele dörgölődő részeket, s azokat idült genyedő lágba borítja.

161. §.

A *természetesen gyakorta kiűritett szék* a megfelelő részeknek forgékony gyöngeségét, az erővel visszatartott pedig tompát nemz. A *művészileg kénytetett*

széküresedés szinte közvetett erőhiányt szül, helybeli-képp. Ha pedig a székek kiürítése fülakad, úgy a bélhuzam ingékonysága fölfelé fordulván, a széket a vékony beleken és gyomron által a testből kiveti (bélokadás). — *A folyó szék szokatlanul megcsipősödvén* izgatást, és gyuladást, az ezen tulajdonságu merő pedig izgatást és vértorlódást (aranyér) okoz.

Második Fő.

Az állati élet ösztönei, és működései mint betegséget szerző okok.

162. §.

Mint a tápláló élet elbetegedvén, az állati életet is betegségbe ejti, vagy legalább betegessé teszi: azonképp az állati élet is bitangoltatván, mind maga beteggé vagy betegessé lesz, mind pedig előbb utóbb a tápláló életet is betegségbe ejti. Az állati élet gyakorlása pedig káros befolyását általában három féleképp eszközli:

a) Az állati élet munkálkodásai a tápláló élet-höz képpest kicsapongólag használtatván önmagának tompa gyöngeségét okozza; mivel pedig az állati élet zaklatása által sok lemorzsolódik a belső életből, azért is anak okát megfoghatjuk, hogy a táplálódásnak visszafejlődő lajtorjája siettetvén, az elválasztásoknak is szaporodniok kell, éként a belső élet, ha a kifejlődés útján iparkodik is magát a visszafejlődéssel súlyegyenbe hozni, ének útján mégis az olvakór felé igazítatik.

b.) Ha az állati élet műszerei nem eléggé gyakoroltatnak, úgy ezekben magokban forgékony gyöngeség áll elő. Mivel pedig éként a belső életből kellestinél kevesebb romlik le, azért is a visszafejlődés hátratartóztatván, az elválasztások is csüggednek, melyeknek csüggedtével, a kifejlődés is hátramarad, legalább a tökélységnek azon

fokára soha sem érend. Azon okból, hogy nyugalomkor az életműves anyagnak változása elegendőleg nem történik, a belső élet eltesped, és a nyirkos oldódzkodás felé ragadtatik.

c.) Ha az állati életművek egyenletlenül gyakoroltatnak, az az vagy egyet kivéven mindányin kicsapongólag használtatnak, vagy pedig egész egyig valamennyin kevesbé gyakoroltatnak mintsem kellenék, úgy az előbbeni állapotok összevegyülve hozatnak elő.

De lássuk már az élettudomány és éptan útján egyenként az állati működések ingereikkel együtt miként sérthetik meg az egészséget.

Első Alfó.

A közérzés, és külső érzékek gyakorlásai és ösztönei, mint betegséget szerző okok.

163. §.

A közérzésre különösen figyelvén, egy részről mivel sok külső talán szükséges tárgyak fül nem vétetnek, és sok más talán még szükségesek kiűritetnek a testből, azért forgékony gyöngeség; más részről a belső életnek csüggedése vagyis a parány életművezettségnek vigálysága, tespedése hozatik elő. — Midőn pedig a közérzés által figyelmünk testünkön kelletinél kevesbé függ, nem ritkán az esik meg, hogy sok szükségtelen kórt okozó dolgok is fülvétetnek, és sok a testből kiűritendő részek benn maradnak; azért is ezen kétrendbeli anyagok által ezeknek természetéhez képpes betegedik meg az ember. Mivel pedig a magával nem gondoló ember közérzésbeli működéseit rend szerint kicsapongólag tellyesíti, azért is sokszor egy részről a belső életnek tömötsége, más részről a külsőnek tompa gyöngesége okoztatik.

164. §.

Az *izlés és szaglás* életművei az ösztönök *híján* miatt egyenes gyöngeségbe nem eshetnek, mert azon imámosnak látszó mindennapi dolgok, melyek velük oly gyakorta érülnek, nem engedik azt. *Kicsapongás* által mégis azok igen gyakorta sütt a leggyakrabban tompa gyöngeségbe esvén, megszűnnek valódi kémérzékei lenni az utánok következő életművek munkálódásainak, honnét számos nyavalyák erednek, melyek az említett érzékek eredeti állapotjokban lévén, nem származnak vala. Mind a két érzéknek pedig vagyon egy az emberi nemre valóban vészt hozó közöszütné, a *dohány*, és *burnót*, mely azon kívül, hogy ezen érzékeket különös tompa gyöngeségbe ejti, még sok más idegekkel is érülésbe jövé, ezek által egyszer-smind az egész idegrendszer tehetségét elcsüggeszti; és egyszer-smind a nyállal vegyülvén, ézel együtt a gyomorba érkező, ének letörött munkássága által az egész táplálódást hátráltatja; melynek hátráltatása a dohányfüsttel elegyedett légnek a tüdőbe történő belehelése által is ápoltatik; sütt az igen csípős és bóderejű dohányból kifejlődő füsttel vegyült lég a tüdőbe is behatván, ezt egy részről gyöngíti, más részről lassu gyuladással sujtja. — A valamivel *erősebb dohány* a szokatlanoknál a bódár mergekkel tett megétetésnek kórjeleit szüli.

165. §.

A nagyon vagy kevéssé gyakorlott *tapintás*, érzéketlenségnek tompa és forgékony gyöngeségén kívül, az egész idegrendszernek talán egyebként is ezen gyöngeségekre való hajlandó állapotját segíti ápolni. — A nagy csendességben történő *váratlan nagy hang* olykor a dobhártyát repeszti meg, máskor mint tévőleges ösztön gyuladást okoz, ismét máskor együtt és egyszerre az egész halltehetséget kimerítvén, siketséget szül; sütt az is meg-esik, hogy az egész idegrendszert temérdekül megrezentvén,

azt életerejétől megfosztja, vagy más szavakkal mondván, azt szabdaszeres parányéletművezettségében megváltoztatván, először tetsz — aztán való halált okoz. — Az *éjjel nappal csörömpölő hang* a hallerő tompa gyöngeségét szüli, egyebként pedig a szapora hang az életműves jege-
dést elősegítvén, az embert legalább eleintén az erőtul-
ság után a gyuladás felé billenti. — A *nagy és tartós csendesség* a fül forgékony erőhiányát nemzi, az egész testben pedig mivel éként a parányéletművezettségnek élet-
műves jege-
dése hátramarad, az az egyenes erőhiány alatt a nyirkos olvakór felé görnyed.

166. §.

A nagy sötétségben *váratlanul történő nagy világosság* olykor gyuladást, többször pedig együtt és egy-
szerre az egész láttehetséget kimerítvén, vakságot okoz. — A *derűre borura működő világosság* pedig főképp az eredeti és visszapüzdült a szemeket tompa gyöngeségbe ejti; egyebként pedig a gyakor világosság az életműves anyagnak tökélyedését mozdítván elő, az egész testet a gyuladás felé lódtintja. — A *nagy és tartós sötétség* a szem forgékony erőhiányát nemzi, az egész testben pe-
dig, mivel ezen hatalmas műencze a táplálódásnak nem munkálkodik, nem csuda ha a belső élet lassanként el-
tespedvén, az a nyirkos oldódzkodás felé hajlik. — A *különböző színű világosság* ártalmos voltát az eredeti világosságnak említett, és a színeknek mingyárt említendő kórszerző tulajdonaikból érthetjük meg. — A *fekete szín* a sötétségnek a *fehér* pedig a világosságnak ártalmi-
maihoz közelít, az ezen színek közé vétésett színek közül pedig a vörös legártalmosabb, mert majd gyuladásra lendíti a szemet, majd saja életétől rabolja meg. — Legártalmosabb pedig a *világosságnak és színeknek sebes váltogatódása*, midőn is az ellenkező ösztönök egymás iránt a szem ösztönfogékonyosságát növelvén, a világosság

és az éhöz közelebb eső színek erőfölösleggel s gyuladással, vagy pedig az erőtúltságra következő tompa gyűn-
geséggel sujtják a szemet; a sötétség és az éhöz közel eső
színek pedig szinte ezen utolsó állapotra készítik elő a
szemet, sőt szülik azt benne. — *Kis tárgyakkal* csekély
világosság mellett állandóan figyelve bánván, a szemek
több féleképp is kimerítenek életerejükből, tompa gyűn-
geség, sőt vakság is származhatik éként.

Második Alfő.

*Magok a lélek tehetségeinek gyakorlásai, mint
betegséget szerző okok.*

167. §.

Valamint a lélek két oldalról az érzékek és ön kész-
ségüket a mozgonyos izgások által eláruló izmok segedel-
mével *ocsódik föl* az agyban; és valamint az említett
élelműves részeknek mindenkori állapotjából részt vesz:
úgy ugyancsak a lélek is, miután önlétének méltóságára
kapott volna, az élelművének vagy is az agynak idegeivel
fölrüházott s említett élelművekre, és ezek által az egész
élelműsége *mindenkori állapotjának bélegét párhuzomosan redüti*. — Itt egyedül ezen utolsó szempontból
tekintjük a lélek tehetségeit, a mennyiben az ön élelmű-
vében, az említett részekben, és az, meg ezek által az
egész élelműségben *okozhat betegséget*.

168. §.

A lélek tehetségei mind üszveséggel véve a *táplálódáshoz képpest aránytalanul két féleképp* gyakorol-
tathatnak.

a.) A lélek tehetségei *kicsapongólag gyakorol-
tatván*, ön élelművökben az agyban eleintén vértörölő-
dást és gyuladni hajlandóságot, később pedig *ának tompa*

erőhiányát okozzák. Mivel eként az egyebb testtől a legszükségesebb táplálmány a vér elhuzatik, azért is azokban a táplálás silányul történvén, és a kifejlődést elősegítő nedvek fukarabban választatván el, nem csuda, ha ezen két oknál fogva a test hervadni kezdvén, az olvakór, az ingékonyság pedig eleintén a forgékony, aztán a tompa erőhiányra mutat hajlandóságot.

b.) A lelki erők kelletinél kevesbé gyakoroltatván, az agy, meg a belüle eredő idegek eléggé ki nem fejlődhetnek, s forgékony gyüngeséget árulnak el; de az egész test is, ha bár eleintén a lelki tehetségek gyakorlása által el nem költött fölöslegesen hátramaradó életerő az életműséget bőven tápláltatja is, későbbben mégis, főképp midőn már az említett idegek a forgékony gyüngeséget meghaladván, tompába esnek, tespedni, oldódzkodni kezd, mert az eként elgyüngült idegek jótékony fölelevenítését most már nem tapasztalhatja.

169. §.

Ha a lélek tehetségei magok magok közt gyakoroltatnak aránytalanul: úgy előszür a lélek világa háborodik meg, az lesz betegessé; de mivel a léleknek minden tette közegyenesen lebegteti, s változtatja tulajdon életművét, nem csuda hogy előbb később enek elváltozásával az egyebb test is szenved; mit az imint következőkből láthatunk.

170. §.

A léleknek a külső érzékek felé álló része a teremő, és ismét visszahozó képzelődő erő szokatlanul elhatalmosodván, a lélek derekának, vagyis legfőbb tehetségeinek sokkal több képeket játszik eleibe, mint sem hogy azokat a lélek jól megemésztene, azokat jó rendbe hozni képes volna; másként pedig az ezen tehetségek által foglalatoskodtatott részében az agynak, és az

ezekkel párhuzamosan villongó külső érzékek életműveiben kezdetkor vértorlódás, és *lobhajlandóság*, későbbben tompa gyüngesség hozatik elő. — A lélek ezen tehetségei *gyakoroltatásának elmulasztása*, a lélek legmagosabb külöléseinek keves táplálmányt nyujtván, azokat parlagon hagyja, honnét különféle bajok áradoznak az ember egész léttére; egyebként pedig a főlebb említett életművek a forgékony gyüngesség felé nógattnak.

171. §.

A lélek legfőbb hatalmai *bitangoltatván* az ő jobb és bal felé tekintő részei hátra maradnak; honnét a testre sokféle tagadólagos ártalmak származnak. — Ha pedig azok kelletinél *kevesbé gyakoroltatnak*, úgy a fogatoknak egy része eléggé ki nem dolgoztatik, a fogatok a lélek világában rend nélkül szélyt lévén szórva, belőlük az ember belső életére nem hogy jó, hanem sokféle rossz háromlik; más része pedig a képzeteknek a helyett, hogy a lélek legfőbb tehetségei által illendő rendbe szedetett volna, *a lélek jobbsó feléről egyenesen átpattanván* annak bal részére, azonnal a kedvélynek esik, melynek megváltoztával a lélek bal részének az indulatok és szenvedélyek által lett erős megrezzenéseinek segedelmével okoztatnak a táplálódásban bajok — Egyebként az első esetben a tompa, a másodikban pedig a forgékony gyüngeségtől lehet tartani.

172. §.

A léleknek a szabad mozgások felé álló része, az az a kedvély leginkább akkor nemzi káros fognatait, midőn *indúlttá*, és *szenvedélyt* lesz; melyek a lelkét gondolatainak csendes folyamatában megzavarván, ötet főképp az ő figyelmében, és az okosságból (ratio) leereszkedő akaratának egészen szabad elhatározásában gátolják

meg. — Az indúlato k, a mint vagy *kellemesek*, vagy *kellemetlenek*, vagy *élesztők*, vagy *csüggesztők*, lehetnek betegségnek okai; még pedig az *első és harmadik rendbeliek* az idegek munkasságát az agyban fölelevenítvén, ezek által az egész test mozgásba hozatik, honnét nem ritkán az erőfölösleg utján a gyuladás felé hajlik a belső élet, mely az indulat hatalmasabb lévén, olykor lábra is kap; a *második és negyedik rendbeli indúlato k* az idegerőnek kifejlődését gátolják az agyban, honnét az egész testben az elnyomott erőnek tündéi ötlőnek szembe. — A szenvedélyek hosszabb időre nyúlván, akár az első, akár a második rendbeli indúlato khoz közelítsenek, későbbben minden esetre *tomp gyöngeséget* szülnek, anél is inkább, hogy egy részről az agyi erőket visszaadó álom a szenvedélyes embereket kerüli; más részről, hogy az elfogódott lélek által *elszenderített közérzés* a tápláló élet szükségéinek eszközrendő kipótlását nem jelenti, honnét két vagy több oldalról is szenvedvén az élet, nem csuda ha végre oldódzkodni kezd. — A szenvedélyek, de főképp az indulatok olyankor, midőn a nekiük természetüknél fogva megfelelő izmokban, akár mi okból, ki nem adhatják magokat, ártalmos fogonataikat az emberi test különbféle *elválasztó életműveire* vetvén, azokban öregbedett elválasztást, izgást, és gyuladást is okoznak; sőt ha talán természetüknél fogva az éféle öregbedett elválasztások által káros következéseiket a külső világba ki nem űnhetik, akkor a legnemesebb életműveket, a többi közt igen örömet a *szívet* keresik föl, melyet lassu gyuladásba ejtvén, üszve-morzsolnak. — A szenvedélyek ugyan az *egészséget* minden esetre földülják; de az indulatok nem; sőt inkább az élesztők, és kellemesek földi boldogságunknak vezéricsillagai lévén, szükségesek is, melyek vidám egünkre föl nem tűnvn, mivel éként az *idegerő az agyban nem eléggé fejlődhetik ki*, innét az egész testre jóté-

konyan nem áradozhat, honnét az életműség lassanként tespedni kezd.

173. §.

A *keves álom*, tehát a hosszú ébrenség az állati életműveket csaknem szakadatlanul gyakorolván, a belső életből sokat lemorzsol, és a tompa gyöngeség után az olvakór felé vezet. A *sok álom* pedig, tehát a rövid ébrenlélet az ösztönök távolléte miatt, keveset ront ugyan le a belső életből; de mivel az agyi idegerő éként elegendőleg nem gyakoroltatik, azért is az állati életnek éként származó forgékony erőhijányával, az egész test hasonló gyöngeségbe esik, a mi nál inkább megtörténik, hogy a külső érzékeknek, és az állati mozgások hijánya által okozott gyöngeség, az állati életről a tápláló életre háromlik, melynek következtében a kifejlődés visszatartóztatik, a visszafejlődés megromlik, a belső élet elsenyed. — A természet intézete ellen *az álom nappal*, *az ébrenlélet pedig éjjel esvén meg*, az ember a legjótékonyabb természeti ingerektől megfosztatik, és azok helyébe mesterségeseket keresnie szükség, minek az a szomorú következtése, hogy valamint amazoknak távolléte az egész táplálódást tagadólagosan sujtja, úgy ezek a nekiük megfelelő életműveket tévőlegesen sértik.

Harmadik Alfő.

Az önkényes mozgások, mint kórszerző okok.

174. §.

Az állati izmok az emberi életműségnek legnagyobb részét foglalván el, és alkotásukban oly fűlségesek s összetettek lévén: lehetetlen, hogy szabdaszeretlen gyakoroltatásaik az egyebb életet különösen pedig *a belső életet is ne sértsék*, s betegségeket ne szüljenek. —

Szabdaszeretlenül gyakoroltatnak pedig akkor, midőn a legnagyobb nyugalombul egyszerre a legnagyobb munkásságba tétetnek; ha az időre nézve vagy kicsapongólag vagy hijányosan tétetnek munkásságba; és ha magok közt igen egyenletlenül működnek.

175. §.

Az *izmok*, főképp hirtelen meglepő indulatok által gyakorta *egyszerre oly nagy munkásságba ejtetnek*, hogy vagy ön inaik megszakadnak, vagy, idegerejük mintegy elsülván, megbénulnak; olykor nem anyira magokban, mint inkább a *szomszéd*, az ily bajokra talán éppen alkalmos részekben történik a baj, innen csonttörések, sérvek, iszamok támadnak; mivel pedig főképp az így egyszerre neki zaklatott nagyobb számú izmok *magokból a vért kisajtolják*, nem csuda ha ez a neki nagyobb tért engedő, helyenként igen szakadékony részekben, az agyban, a tüdőben, a májban, a szív körül hirtelen összevgyülemlik, honnét érszakadások, vérszivárok, s ezeknek következményei származnak.

176. §.

Ha az *izmok* középszerű, vagy enél valamivel nagyobb erővel állandólag gyakoroltatnak, úgy a belső életből igen sok lemorzsolódván. az innét eredendő elválasztások által ugyan iparkodik a természet a kifejlődés útján az elveszett részeket jóvá tenni, de mivel a visszafejlődés mégis meghaladja a kifejlődést; és mivel rendszerint a *kifejlődésbeli elválasztásoknak elegendő táplálmányok*, melyekkel foglalatoskodnának, és melyekből az elveszett részeket helyreütnék, *nem is adtnak*: azt tapasztaljuk, hogy az életműségnek összeestével a belső élet is az *olvakór* felé hajlik, anél is inkább, hogy a szüntelen működő izmok az idegeket is párhuzamosan foglalatoskodtatják, mi által azok tompa gyönges-

ségbe esvén, a jó részint általok eszközendő kifejlődésnek ezen oldalról is vissza kell maradni. Egyebiránt az éként csigázott izomban eleintén *vértorlás*, későbbben algyuladás (subinflammatio) támadván, ennek következtetésében végre az izom megkeményedik. — Midőn az *állati mozgások kelletinél kevesbé gyakoroltatnak*, akkor ugyan a belső életből keves romlik le, de mivel éként az elválasztások is hátramaradnak, azért is a kifejlődésnek szinte hiányosnak kell lenni, a mit az izmok által most kevesse gyakorlott idegek forgékony idővel tompává változandó gyüngesége is előmozdít. Maga a kevesbé működő izom is forgékony gyüngeségbe esvén, későbbben eltesped, sőt éppen nem munkálkodván végre finom életművezetése egészen elváltozik, magos polczáról visszaszítatik, *taknyos, viaszszalonvás állománnyá válik*. Az általában kevesbé foglalatatoskodó izmok még az által is ártonak, hogy *jótékony befolyásukat a tápláló élet ingékonyására nem árasztván*, ez is csüggedni kezd, midőn aztán a finom edényekben foglalt nedv fülakad, megsűrűdik, a sejtszövetbe kiütődött nedvek, idejükre fül nem szívhatnak, meghegednek, a különböző részek izgékonyosságát gátolják.

177. §.

Az izmok vagy úgy gyakoroltatnak egyenletlenül, hogy *nagyobb részek illendőleg munkálkodik, és csak egy részek tétetik kicsapongólag működésbe*, mi által csak egy része hozatik elő azon hajoknak, (nevezetesen a helybeliek) melyeket az előbbeni §-ban említettünk; — vagy pedig áként bitangoltatnak az izmok, hogy *nagyobb részek elmellőzése mellett csak kisebb részek gyakoroltatik illendően*, mi által ezen utolsónak munkássága segedelmével az amazoknak működésének hiányából a táplálódásra áradozó ártalmak valamennyire, (bátor koránt sem elegendőleg) javítatnak ugyan, de az egyebként a múlt

§-ból megértendő bajok még sem kerültetnek el; másként pedig a mozgásoknak egyes egyes fajai különleg sújtják az egészséget.

178. §.

A szokatlan vagy különböző irányok szerint történő szenvedő mozgások, a külső érzékeknek nevezetesen a látásnak életműveit a nekiök megfelelő tárgyakhoz képeest mind úntalan változtatván, azon életművek idegeinek középpontos részei megzavarodnak, az ember elszédül, s ekor az agynak rokonszenves üszvekötetése miatt a gyomor is fülhaborodik, okádás történik; másként az észle mozgásokhoz az ember jókor hozzá szokik, midőn aztán bajokat szülni megszűnnek. Általánosan véve a szenvedő mozgások kevesbé gyakorolják az izmokat mint a művelők, azért is azok vagy inkább épitanosak, vagy hijány által sértik az egészséget; ámbár vannak o'y szenvedő mozgások is, melyek jól megzaklatják az izmokat. p. o. a lovaglás és kocsizás, melyek a váratlan munkaműves szerencsétlenségeket ide nem tudván, körül belől oly bajokat szülnék, mint az azonnal említendő menés és ülés, sütt az elsőbbik. ha erőszakosan történik a derék, és czomb izmait a ménesnél is jobban gyakorolja.

179. §.

A művelő mozgások mégis több féleképp sértik az egészséget:

a.) A sokáig folytatott állás és menés közt az a különbség, hogy amannál az izmok kisebb, enél pedig nagyobb erővel működnek, a kicsapongó mozgások fogonatait szülik, még pedig ez nagyobb amaz kisebb kiterjedésben. Amaz a vérkeringésben azon egyenletlenséget szüli, hogy most az izmok szüntelen üszvehuzódásban lévén, a most fölfelé ugyis nehezebben folyó vérekes vér-

nek és nyirknak visszafolytát valamennyire akadályozza, könnyen vérérdagokat, és vízkóros lábakat nemz.

b.) A *gyakor ülés* közben az izmok kevesbé munkálódnak, és e szerint a mozgás hiányából eredő bajok származnak belőle; mit a fekvésről még inkább el lehet mondani. — Egyebként az ülés a medenczebeli vértorlódást (dugulások, aranyér) segíti elő. *Hajlás* közben a vér a has- és mellüregből kisajtoltatik, és az agyba toldul, hol tartására és nagyságára nézve fejfájást, szédülést, sőt gutaütést is okoz.

c.) Az *úszás* az ügyetlenség vagy a közbe jövő végtagok görcse miatt fulladásnak lehet oka, egyszersmind a víz hőmértékéhez képest meghűlést is okozhat; egyebként a mint általa több vagy kevesebb izmok, nagyobb vagy kisebb erővel tétetnek munkasságba, a szerint majd ép, majd beteg életbeli fogonatókat szül; másként pedig nagyobb erővel vitetvén végbe, a vért a tüdők felé szokatlan mennyiségben hajtja.

d.) A *fönnszóval folyvást főképp indulatos beszélés*, leginkább ha egész körmondásokat kell egy huzomban kiejteni, a vért a tüdők felé idézi, egyebként a kilehelés inkább gyakoroltatván, az agybul a vér elegendőleg ki nem ürülhet, hová még ezt a most a fogatok sebes teremtese által eszközlött ingerlés is csődíti, honnét az agyban és tüdőben származnak leginkább a vértorlódásbeli bajok.

e.) A *szaladás*, és még inkább a több izmokat erőszakosan gyakorló táncz a bitangolt izmok fogonatain kívül még a vért főképp a tüdők felé kergeti, honnét minden vértorlódásbeli bajok származnak.

Harmadik Fő.

A tenyészelet ösztönei, és működései, mint betegséget szerző okok.

180. §.

Ha egy részről azt elgondoljuk, hogy az ember eszé-
nél fogva magának a *legbujábbban tápláló eledeleket*
keresi ki, azokat jól elkészítve sokkal *nagyobb men-
nyiségben* ételi, mintsem önlétének megtartására, és az
állati élet gyakorlására kívántatik: más részről, ha azt
főlszámítjuk, hogy az *emberi tetteknek jó része* úgy
intéztetik, hogy az állati élet útján hasson a tenyészelet-
művekre, sütt hogy nem ritkán részint *gyógyszeres*, ré-
szint *munkaműves* erőszakokhoz is nyúlnak az emberek,
csak hogy nemző életüket gyakorlhassák: mind ezeket,
mondom, latra vetvén, nem csudálkozhatunk, ha *a nemi
élet bitangolásában a különbféle betegségeknek leg-
termékenyebb magvát találjuk.*

181. §.

*A tápláló élet útján a tenyészrészekre derengő
befolyások a többiek közt legártatlanabbak* ugyan,
mert a mi egy részről a tenyészeletnek gyakorlása által
lemorzsolódik a belső életből, és a mi kiürül a testből,
az a táplálmányok által ismét jóvá tétetik, más részről
azokat mégis minden büneiktől föl nem oldozhatjuk,
mert a legnemesebb résznek veszteségét a természet a
táplálmányokból csak lassanként képes kipótolni. A táp-
lálmányok közül ezen tekintetből a vizellő és nemi ré-
szeket ösztönözők, meg a nehez emésztetűek s szűken
táplálók legveszedelmesebbek. — Az állati élet útján
sokkal több ösztönök működnek a tenyészeletre, úgy a
látás által különbféle sikamlós képek, az ellenkező nem-

nek buja öltözete, termete, mozgása; a *hallás* által különbözőféle fajtalan mesék, beszélgetések, elmésségek; a *tapintás* által a testnek csiklándozása, a csók; a *szaglás* által különbözőféle az ellenkező nemen tapasztalt illatok; az *izlés* által az ezerféle izgató eledel és italok bántják a nemi részeket. Továbbad ha a léleknek *dábrándozó tehetsége* szüntelen a nemi részeket csiklándozó tárgyakon függ; ha a *lélek fölsőbb tehetségei* más dolgokkal nem foglalatostkodtatnak, ha az *indulatok* közül főképp a *szerelem* telepedik meg a lélekben; végre midőn az *akarat* rosszúl lévén gyakorolva, minden csekély nemi érzésbeli fülhevülésre, minden hasztalan sikamlós tárgy föltünésére az izmokat azonnal munkasságba jöni engedi. — De végre legártalmasabb mégis a *nemi részeknek erőszakos fölösztonözése* közvetlenül. Az igaz ugyan, hogy a *táplálmányok* közül sokan vannak, melyek izgató részeket foglalnak magokban, a petrezselyem, a zeller; némely *gyógyszerek* mégis nevezetesen azok, melyek a vizellő utakra és a medencze életműveire szolgálnak, ezen tekintetből a léggyanúsabbak, melyek a pézsma, a mákony, a körösbogár, a fahéj, a vanilla, s. a. t. Hanem a nemi részeknek *helybelileg* marizsgálás, csiklandás, vagy alfelvesszőzés által eszközölt *munkaműves fölösztonözése* mégis minden említetteknél a legveszedelmesebb. — Valamint pedig az edig említett ösztönökkel a nemi részek bitangoltatván, általok az ember idő nap előtt eléltetik: úgy (a mi ritkábban történik) az említett ösztönök hiányából, vagy a nemi részekkel erőszakosan parancsoló akaratból származó *nemi imám* a test kifejlődését visszatartóztatja, mint ezt mindjárt látandjuk.

182. §.

A *tenyészetet* kicsapongólag gyakoroltatván, minden az *elhálást* kísértő test erőszakos megrezzenése alatt *megraboltatik* a *test idegerezjétől*; azaz az ideg-

rendszerben az ideggyurmának finomabb részéből teméntelen sok elpazarlaltatik, innét ered az, hogy közösülés után az egész test elbágyad; eleintén az emberi testnek különbféle részei idegerejüktől megfosztatván, munkasságukban *forgékony gyöngeséget* mutatnak, de ez későbbben *tompá erőhijánnyá* változik; ezen okbul, megábul, hogy ámbár a természet ezen nagy veszteséget eleintén a kifejlődés útján anyira a mennyire a táplálmányok által elegyengetni képes, későbbben mégis a nemi részek bitangolása által fölöstönözött *visszafejlődés a kifejlődést sokkal fölülmulja*, honnét a korán öregedő testnek végtére az *oldódzkodás* felé nem anyira hajlani, mint inkább rohannia kell. — A *tenyészéletnek elmulasztott gyakorlása* (az elhálás) vagy legalább elmaradó gyakorlódása (az ondözön, a némbereknél ilyes valami) alatt az idegek éppen nem áraszthatván kifejlődött hatalmas erejüket a táplálódásra, az ő csiüggedő munkasságokkal, az emberi testnek *minden működései*, eleintén mintegy *elnyomatnak*, később a belső életnek eltespedése miatt, miután a forgékony gyöngeségen csak hamar átfutottak volna, tompába esnek, mellyel egyetemben csakugyan a belső életnek is az *olvakór* felé kell hajlania. — De lásuk már nemenkint, miként lehet a tenyészélet sete gyakorlása kórszerző ok.

Első Alfő.

A férjfi nem tenyészéletműveinek gyakorlásaí,
mint kórszerző okok.

183. §.

A férjfi tenyészrészeit kellettínél szorgalmasabban jártatván, mind közönségesen, mind helybeliképp szenved. Az eltékozlott ondó nem más mint valóságos idegállomány, melyet a bujálkodva újra termődő agy a

nemi részekbe ároгат időnkint; hanem ha az mértékletlenül ürül vagy ürítetik ki, úgy az által az *agy csapolódik le*; midőn is egy részről az *agynak belső életével a külső is csügged*, innét az emlékező tehetség gyüngül, az ábrándozó erő, mely ugyan eleintén forgékony gyüngeséget árul el, későbbben tökélyesen alászáll, a lélek fölsőbb tehetségei hiányosak, gyakorta hibáznak, a kedvélly változó szeszélyes, az akarat gyünge, egy szóval az ember lelkenél fogva szerencsétlen. De nem csak az agytul huzatik le az ideganyaggal együtt az idegerő, hanem *minden állati életművektől* is, innét az *érzések* eleintén forgékony, aztán közvetett gyüngeségbe esnek, az *izmok* pedig, korán elfáradván, az akaratnak csak félig meddig engedelmesküdnék. — A *táplálódásra az elpazarlott ondó sokféleképp hat*, úgy valamint az állati életművek kevesebb idegerőt nyernek: áként eből a tápláló élet műszerei is kevesbé részesülnek; az emberi test térimbelében egyebként lerontott ideganyag későbbben az elválasztásoknak szolgálván forrásul, a kifejlődést elősegíti; most pedig az együtt és egyszerre kiürítetik a testből, azon nemes mi többé semmi hasznot sem hajthat; csuda-e tehát, ha az emv- és tápkészítés is hibáznak idővel? — Kiki láthatja tehát ezekből, hogy az ondóvesztegetőnek sok okoknál fogva kell az *olvakór* felé nem anyira hajolni, mint inkább kornyadni, sőt egyedül ezen egy oknál fogva ába bele is esni. — *Helybeliképp* szinte nagy bajok várnak az ondópazarlóra, ugyanis bitangolás által az ondógyűjtő részek úgy anyira elpetyhüdnek, hogy minden erőszaknak ellentállani képesek nem lévén, mindúntalan elömlenek, későbbben az ondót tökélyítő életművek szinte elgindárodván, csak keves vizes ondót készítenek, mely a fogontatásra alkalmatlan; sőt végre maga a mony is úgy anyira elhervad, hogy többé fölbegyeredni képtelen lévén, a nősztehetetlenséggel egyszersmind a fogontatásbeli lehetőséget is eloltja. — Az *elhálás* már

csak azon oknál fogva is *kevésbé káros* valamivel a kéz-
nőszésnél, hogy ezen utolsónál a hatalmas némbéri ősz-
tűn a férfi idegrendszerére nem hathatván, ebből új erőt
nem fejthet ki, de másként ehöz könnyebben hozzáférvén
gyakrabban rongthatja magát a férfi.

Második Alfő.

*A némbéri nem tenyészetműveinek gyakorlása
mint kórszerző okok.*

184. §.

Valamint az ondókiűritést a férjfinál annak elválása
előzi meg: úgy az asszonynál a közösülés által eszköz-
lendő fogontatásra a természet a havi tisztulással készül
neki. — Az élettudománybeli *hószám* nem beteges tüne-
mény, azonban az *előkészíti a némbert különféle be-
tegségekre*, mert most az, a némbéri test ősztűnfogéko-
nyabb lévén, reá mindenféle ártalmos behatások kétsze-
regeen hatnak, honnét is a méhrendszerben vagy *lob* jele-
nik meg, midőn is a hócsur majd egyszerre fölakad, majd
nagyobb mennyiségben folytatódik; vagy pedig az emlí-
tett rendszer *nem emelkedhetik föl egész a gyula-
dásig*, csak az izgatás korlátai közt marad, midőn a vér-
áradás még inkább nekibőszül; vagy végre minden vér-
torlódás megszűnik a tenyészrészekben, hanem az a test
más rendszerint igen nemes részeibe veszi magát, hol
ismét vagy csak torlódás- és izgatásbeli állapotot, vagy
éppen gyuladást gerjeszt. Mind ezen tévedései a hó-
számnak a test egyebb beteges állapotjával, mily össze-
kötetésben legyenek, azt a kórertanítmánybul érthetni meg.

185. §.

A *közösülés* és ennek pótolékai a némbernél csaknem
azon beteges állapotokat nemzik, mint a férjfinál, azal

a különbséggel, hogy a kevesbé ideges, és bővebben edényes némbéri tenyészrészek helybeliképp inkább *torlódás* és *gyuladásbeli állapotokat okoznak*, a közönséges fogonatokból is lehuzván azokat, melyek az ondó vesztességéből származnak. Innét a havi tisztulásnak különböző rendtelenségei, az elhálás közben az egész testtel együtt az idegrendszernek kora megrázkódása, többnyire meddőség magtalanság, vagy rendetlen terhesség, kora s nehéz szülés, veszedelemmel tellyes gyermekágy, és ének betegségei származnak; egyebként a méh félig meddig meg lévén gyuladva, méhgörcs, méhdüh következik, némely nemi részek elpetyhüdnek, mások megkeményednek, sütt némelyek rákká változnak. — Az *elmulasztott tenyészélet* szinte mint a férjfiaknál eltespedteti a némbert, a vérkészítés nála visszamarad, belső élete a nyirkos olvakór (sáppadság) felé vezetetik.

186. §

A *terhesség az első hónapokban* inkább az idegek rokonszenves működések által különbféle részekben nevezetesen a gyomorban okoz izgatást; *később* a kitáguló és a szomszéd részeket nyomó méh által köszöntenek be a vér egyenetlen eloszlásából származó bajok a testnek a méhnél mind alább mind fölebb fekvő részeiben. — A fogantatandó magzatnak neki készül ugyan a természet; sütt a fogamzás megtörténvén, az idegeknek csuda működése által nagyobb foglalatosságba tétetik a táplálódás, úgy hogy az olykor a gyuladás lépcsőeig is fülhág; azonban a *hirtelen egymás után következő terhességek* a némbér erejít kimerítik, ötet az oldódzkodás felé vezetik. — A *ritka vagy egészen kimaradó terhesség* az idegeket és edényeket nem foglalatoskodtatván, ezen két fő rendszer, és főképp az első által vezérlett egész test munkássága gyüngességbe esik, mellyel együtt a belső élet is nyirkosan kezd oldódzkodni.

187. §.

A szülés olykor nagy ereibe kerül a néembernek, melyek a vajlódás alatt mind inkább kimerítetvén, a szülés pillantatrul pillantatra lehetetlenebbé lesz; az *aránytalanul nagy magzat*, vagy a szülési segedelem olykor mint munkaműves okok működnek, a nemi tagok külső részeiben *törődést*, *sött szakadásokat* is okozván; *a mé a méhen magánis megeshetik*. Hogyha talán a magzat a hasürbe fogamzott, úgy mint idegen üsztön izgatja a részeket, vagy a vele érülő részek neki szokván, ottan vele különbféle változások történnek, majd rohadni kezd, majd megkeményedvén, kőgyermekké válik. — A *korán leállló méhlepény* véraradást, és ennek köverközéseit szüli. — Ha pedig a *magzat vagy méhlepény visszamarad*, azok egy részről munkaműves tulajdonoknál, más részről vegyítéseknél fogva bántják tévőleg legközelebből a méhet, és ez által az egész életműséget.

188. §.

A néembernek *hatalmitott a gyuladásra tekintő képelésbeli életét*, mely terhesség alatt, a magzat öregedésére háromlik, a magzat a szülés által lakhelyét odahagyván, azt a természet legalább a *méh útján lecsapolni megszűnik*, honnét is az ediglen a magzat felé szolgáló képelő erő, most minden csekélyebb okra a néember testében magában legközelebből a *méhben lobogni kezd*; ilykor legalább eleintén a *gyermekágyi tisztulás* kevesbedik, sött egészen is föllakad, a nedveknek folyama a lángha borult méh miatt a csecsek felé nem fordulhat, *tej nem választathatik el* általok, melynek anyagai a vérben lebegvén, mindenféle olykor vak utakon is kiiparkodnak a testből, mivel pedig azok éként nem ürülhetnek ki, azért is a test igen nemes részeiben ezeknek belső alkotásukkal együtt, külső életöket is földülják.

A csecsek már terhesség alatt jókor kezdődnek alkalmossá lenni a *szoptatásra*, a mi mégis csak szülés után menfagonatba ; a csecsek által ugyan a magzat anyjának kicsapongó képelésbeli életét lecsapolni igyekszik, de most magok az *emlők érzékenyednek elh*, egy most bennük csekélyebb okok is képesek *gyuladást* okozni, mely is a helybeli bajokon kívül, a tej elválasztást meggátolván, a fölebbi §-ban említett bajokat nemzi. A *csecslob*, ha valamikor, bizonyval főképp az igen korán tellyesített *gyermekelválasztáskor* esik még inkább pedig azon némbereknél, kik *gyermeküket nem szoptyotják*; ilykor a *tej* a tejcsövekben meggyülemlik, olykor azokban megalszik, fölakad, megcsípösödik, s új oka lesz a gyuladásnak. Az éféle asszonyok főképp az utolsó rendbeliek szoktak a szaporán egymásra következő terhesség bajaiyal küzködni. (l. 186. §).

Második Czikkely.

Az egészség föltartására éppen nem kívántatott külvilági dolgok, mint betegségeket szerző okok.

190. §.

Azon dolgok, melyek az egészség megtartására éppen nem kívántatnak, *háromféleképp* működnek : vagy *mun- kamüvesen*, mint sok külső többnyire merő erőszakok, vagy *vegyítésbelien*, mint a gyógyszerek és mérgek, rendszerint cseppfolyó képpen, vagy *erőbelileg*, mint a ragályok, többnyire gőzalakban. Mely három rendbeli dolgok miként dőlnek föl az egészséget, a következő három fejből fogjuk előadni.

Első Fő.

A munkaművesen működő erőszakok, mint kórszerző okok.

191. §.

A munkaműves ártalmak természetöknél fogva először is az emberi test idomát változtatják meg, mi is a külső élet betegessé tételére már maga magában is elég: de az idomelváltozás későbbben oka a *vegyülésbeli* változásnak, mely által a belső élet is romlik, vagyis *valóságos betegség* okoztatik. — A munkaműves erőszakok vagy úgy hatnak a testre, hogy annak *összefüggését* nem sértik, hanem csak *nyomásuk által ártalmasak*, melyek is a testnek vagy *külső* vagy *belső határait* bántják; még pedig vagy úgy, hogy azok félremozdítván, a természeti helyükből elhajlott részek *előbbeni helyöket ismét visszanyerik* magoktól; vagy úgy, hogy ezt legalább magoktól *vissza nem kapják*; avagy pedig az említett ártalmak aként bántják az életműséget, hogy a *test összefüggését valóságosan megbontják még pedig vagy láthatatlanul, vagy észrevehetőleg*; ezek vagy *roncsolva* sértik majd az egész testet, majd annak egyes részeit, ezek közül hol az életre elkerülhetetlenül szükségeseket, hol az ára nem éppen szükségeseket; vagy végre *roncsolás nélkül* metszés által bontják meg az életműség huzamosságát, még pedig majd az életre elkerülhetetlenül szükséges életművekben, majd olyakban, melyek az életre nem éppen elkerülhetetlenül szükségesek; ezen részeket *hol tökélyesen megbontják, hol nem*, majd a *lágymerő részeket*, majd a *keményeket* érik, hol a *végtagokat*, hol az *üregeket* bántják.

Az egész test, vagy legalább a test nagyobb részének erősebb tartósabb külső erőszakos össze-nyomása által a vér a külső részekből kifacsartatván, a belső részekre, főképp az agyra és tüdőre veszi magát, az elsőt elnyomván annak külső életét törli el, ami a szinte elnyomott idegrendszer által valamivel huzamosabban tartván, eleintén tetsz-későbbben valóságos halált hoz, melyet a tüdő működésének meggátlása, és a tüdőbe nyomkodott vérnek, ugyancsak belülről történő vesztesége is elősegítenek; egyebként a test egyebb fülületén nyomott eleintén csak elszíbbadt, későbbben egészen megbénult idegek is csak hamarában előkészítik az embert ezen halálos bajra.

A test egyes részeire kívülről esett nyomások közül a legnevezetesebbek azok, melyek a nyakra, a derékra, és végtagokra esnek.

a.) *A nyakranyomás által azon jótékony közködés szűnik meg, melynek az agy, és az egész test fölépp pedig a szív és tüdők közt van helye; ezek amannak jótékony idegerezjét nem tapasztalhatják, amaz a tüdőnek és szívnek rája üdvös behatását nem érezheti, a vér benne nem keringhet, meggyülemlik, megheged, az agy külső életével az egész testéjé fülakad, a külső élet fülakadása nem sokára az életműség valóságos belső megromlását okozza.*

b.) *A derékra tett valamivel nagyobb nyomás a hasüregben fekvő belrészeket föl- és aláfelé nógatja néha oly erőszakkal, hogy azok üregeiket odahagyják, melyek az alább említendő bajokat szülik; ha a deréknek nyomása oly nagyra növekedik, hogy általa a derék szinte átszakad, akkor az említett bajokon kívül, még a nyomás fölött és alatt a közködés megszűnván, azok eleinten külső, későbbben fene által belső életüket is elvesztik.*

c.) *A lábakon történő öszveszorítás* az ez alatt lévő résznek az idegek és edények által az egész testtel való közködését meggátolja, mi által abban a részek elzsibbadnak, érzékenységüket elvesztik, a vérkeringés benne fülakad, a rész fenésedve hal el.

194. §.

A test kisebb terjedésű nyílásaiba (a szembe, fülbe, orrba) *jutott idegen testek* azon részeket meggyulasztják, melyek olykor az állati nedveket magokba szíván megdagadnak, s ártalmos behatásukat is növesztik; mások ugyanott füloldódván vegyítésbeli (gyógyszeres, mérges) bajokat is okoznak, de a melyeknek káros voltát, ezen dolgokrul szólván fogjuk megérteni. — *A nagyobb terjedésű likákba hozott arányként nem éppen legnagyobb idegen testek* hasonlóképp működnek; melyek mégis a légutakban legártalmasabbak, mert itt fulladást és fulást is képesek okozni. — *A bélhuzamba vezető utat tökélyesen betömő idegen dolgok* a fülébb említett bajokon kívül, melyek itt a legnagyobb fokra nőnek, egyszersmind az ezen utak mellet lévő részeket is nyomják, azoknak munkásságát fölfüggesztvén, körül belől áként működnek, mintha az akadály külsőképp volna, egyebként az eledelek behatását is gátolván, ha az idő megengedné, ezen az úton is ártanának. — *A végbélt elzáró test* ezen rész és a szomszéd részek izgatásán és gyuladásán kívül, még a bélsárt is visszatartja, mely itt meggyülekezvén, s csipősödven, az egyebb beleket is meggyulasztja, bélokádást okoz. — *A vizellő utak, és főképp az asszonyi nem; részeknek*, leginkább havi, és gyermekágyi tisztulás, meg a bekövetkező szülés alkalmával idegen testtel tett elzárása által hasonló helybeli bajok, és a fülakadt kiüritendő dolgoknak tetemes következései okoztatnak.

Az emberi testnek különbféle részei különbözőleg hagyhatják el helyeiket a külső erőszakokra, melyek közt mégis a sérvek, az iszamok, és ficzamosodások a legnevezetesebbek.

a.) A *sérvek* (herniae) alatt a lágy részek helyeikből kimozdítván huzódnak, magoknak új helyet keresván, a szomszéd részeket nyomják, azon likakot (természete-
sek, vagy erőszakkal támadtak legyenek azok) melyeken keresztül esnek, kitágítják, ezek az izgatás miatt olykor összehuzódnak, a sérvre ráhurkolóznak, midőn a kiesett és belső részek közt a közküddés megszűnik, amazok fené-
sedve halnak el, melyek ha talán belek volnának, tartal-
nok fölakadván, a belet izgatják, és bélokadást okoznak.

b.) Az *iszamoknál* (prolapsus) hasonlóan mind a ki-
csusszant részek huzódnak, mind pedig a természetes nyí-
lás körül fekvő részek, melyeken azok átbukkantak, nyo-
módnak, sütt hurkolódzás és ennek következei is történ-
nek; a kiiszamlott rész a légnek mint szokatlan ingernek
tétetik ki, mely okoknál fogva, a kívül hogy működését
is csak imígy amúgy viszi véghöz, még meg is gyulad.

c.) A *ficzamosodott csontok* szálagai huzódnak, idővel
elpetyhüdnek, a szomszéd részek a tévedt csont által iz-
gatatnak, meggyuladnak, magokkal az ízületi szálagjaival
egyetemben; a ficzamosodás mellett elsurranó részek (edé-
nyek, idegek) nyomatnak, honnét a részek táplálódása is
hátráltatik, különböző részek zsibbadnak, sütt bénulnak.
A kimenyült csont güdre csontgyurmával tömődik be.

A legnemesebb részeknek egy jó bizonyos irány-
ban történő zökkenés is elég arra, hogy saja életműve-
zettségük elváltozván, majd oly állapotba tétessenek, hogy
külső életük tellyesítésére alkalmatlanokká lévén, az egész

testben eleintén tetsz-aztán csak hamar valóságos halál okoztassék; majd pedig a megzökkent nemes rész egy gyógyíthatatlan gyuladás útján romlik meg, és okoz halált; éfőle külső erőszakok a seggreesés függélyes irányban, és a fejnek erőszakos megrázása, melyek által az agy mozdul meg. — *Hanem az egyebb részek is megváltozhatnak láthatatlanul, azaz finom életművezettségükben, még pedig erőszakos kinyújtás által; mely részek, ha főbb életük (izgékony és érzékenyek) megbénulnak, s meggyuladnak, ha alacsonyabb életük (egyedül zsonggal bírók) legalább ezen utolsó eset éri azokat.*

197. §.

A nagy munkaműves erőszakok természetesen az egész testet egyszerre száz meg száz részre képesek szakgatni, midőn a részek egymással közködésüket elvesztvén, bennük a munkaműves megosztás után a vegyítésbeli, vagyis a rohadás küszönt be. — Ugyanezen esetnek előhozására, bátor valamivel később és kevesse tartósabban, az is elég, ha az életre elkerülhetetlenül szükséges részek roncsoltatnak össze, vagy a többi testtől szakajtatnak el. — Az életre nem éppen elkerülhetetlenül szükséges részekben történt mértékletesebb roncsolások gyuladást okoznak, mely igen örömet fenével végződik; a nagyon összevezuzott részek pedig meggyuladni sem képesek, hanem azonnal rohadni kezdenek; a roncsoláshoz közel eső részek mégis meggyuladnak, sütt fenével is végződnek, midőn aztán, ha csak vagy maga a természet, vagy a gyógművészség gátat nem vet a harapódzó rosznak, az a nemtelenebb részekről a nemesebbekre csuszamlík, és ezeknek megromlása által az egész életet megdönti. Az életre nem éppen szükséges részek kiszakasztatása részint az egészhez tapadó lapnak említett bajokkal járó roncsolódását, részint a mingyárt fülhozandó elvérzést okozza.

Ha az életre szükséges részek metszés által választatnak meg a többitől, úgy a halál részint a közködni megszűnt idegek, még inkább pedig az elvérzés által történik, mely által a vér az idegeket szükséges életbeli feszülésükben tartani, és a táplálódást végbeinni megszűnván, először tetsz-későbbben való halálnak kell beállani. — Az életre nem éppen szükséges részek a többi testtől metszve elesvén, sebeszet nélkül az említett elvérzés útján okoznak halált; de ha a gyógyművészségnek a vér megállítás után a sebbegyógyítás diszlik, úgy a vért készítő életművek előbbeni jó állapotjokban megmaradván, a tápláltatandó részek száma pedig a metszés által kevesbedvén, bővérűségnek kell származni, mely a maga ivadékaival jár; egyebként az egészhez eső sebzett lap meggyulad, genyedésbe esik, és az e közben történő sarjadzás által heged be. — A test zömök térimbelébe ható metszések által okozott sebek, ha ajkaik azonnal ügyesen öszvetétnak, sokszor első szorgalom (szándék) által behegednek; gyakrabban mégis a sebajkak vagy ügyetlenül illesztetnek öszve, vagy vér, lég, más testek férhetnek hozzájuk, midőn is igen meggyuladnak, és a genyedés alatt történő sarjadzás által történik a behegedés, olykor azonban fuvorák is maradhatnak vissza. Ha a sebek falaiban nevezetes edények vérzenek; és azok el nem kötetnek, vagy a rész táplálódása meg a mellék ágak csekélysége vagy nem léte miatt nem is kötethetnek el, akkor elvérzésből hal meg a sebzett. — Olykor a metszés üregbe hatván az ejtett likon az üreg belrészei kibujnak, midőn a seb bajain kívül, még a kiesett részek szokatlan ingernek, a légnek, vagy más testeknek lévén kitéve, meggyuladnak. — Máskor a sebzés a belrészeket is éri, ezeknek tartalmát az üregbe önti, melyek által, mint szokatlan üsztönök által, az érintett részek esnek gyulladásba.

199. §.

A külső erőszakok nem ritkán a csontokra esnek, azokat meghasogatják, be- sütt el is törik. A hasított csontok egyebb bajjal nem igen járnak, mint hogy csonthártyájok is megrepedvén, meggyuladnak. A be- és eltört csontok mivel magok is üszvezuzódnak mind csonthártyástul együtt, a bennük támadt gyuladás nagyobbra nő, de a törött csontok a szomszéd lágy részeket is szutongatják, azokat gyuladásba ejtik, a mellettök elsurranó, vagy alattok lévő (mint a kaponyahorpadás alatt az agy) részeket megnyomják, azoknak külső életüket eltörlik, mi által ezen részek nemességéhöz képpest különbféle, olykor igen nehez bajok származnak.

200. §.

Az igen csekély sértéseket, és az életet első rohanással megdöntöket kivéven, a többiek két uton lesznek közönségessé, t. i. az edények, és még inkább az idegek által. A sértések tévöléges tiszta hatalmak lévén szinte tiszta gyuladást, és az által az egész testnek erőtlenséges állapotját okozzák, mely a sértett résznek nemességéhöz közegyenesen szabja magát; a hőnyék, és inak roncsolódása ezen tekintetből a legnevezetesebbek, de az idegek sérrelmei is (főképp ha csak félig vannak bevágva) igen neki zaklatják az ingékonytságot.

Második Fő.

Az emberi test vegyülését változtató dolgok mint kórszerző okok.

E l s ő A l f ő.

A gyógyszerek mint betegséget szerző okok.

201. §.

Mint hogy egy részről a gyógyszerek mindenkor valami nagyobb változást okoznak az emberi testben, és mivel

más részről az emberi test egészséges állapota, egyedül csak betegesre változhatik: kitetszik innen, hogy *minden gyógyszeres dolog többé, kevesbé rövidebb vagy hosszabb időre földúlja az egészséget*, és a *betvegynék* tulajdon nemét, t. i. a *gyógyszereket* okozza. Igaz ugyan, hogy sok gyógyszeres dolgok képesek a remekképnék más külső dolgok által okozott nyomdájátul való eltávozását ismét jóvá tenni; az is igaz, hogy ugyancsak sok gyógyszer a remekképtől való természetes eltéréseken valamennyire javítanak, nevezetesen ha ezen tekintetből ellenkező tulajdonságokra találnak: azonban ha az orvosságok vagy egyebként is magokkal megegyező természeti, vagy más külső dolgok által okozott tulajdonságokra akadnak, ha nagy mennyiségben adatnak, vagy sokáig él velük az ember: akkor *lehetetlen hogy az egészséget ne sértsek*; és bátor a szakadatlan élés által nekiük szokván a természet, mintegy ártatlanoknak tetszenek, a bűnhődés mégis, ha bár későn is, nem marad el. — A gyógyszerek a szerint mint az első, vagy második utakon üritenek, vagy a mint az első vagy második útbeli elválasztásokat visszatartják; úgy vagy a mint a külső erőket a zsongot, izgékonytságot és érzékenységet öregbítik, vagy a természetet kisebbítik, vagy végre a mint a belső életet öregbítik, kisebbítik, vagy változtatják, különös és különös módon sértik az egészséget.

202. §.

Az első utakból fölfelé üritő, vagyis *hánytató* *gyógyszerek*, a kívül hogy az eledeleket és honni nedveket hasztalanul kikergetik, és így a kifejlődést visszatartóztatván, az egész táplálódást sértik, még a gyomrot is igen megzaklatják, mire aztán a gyomor legalább egy időre tompa gyöngeségbe esvén, az emvőkészítés, és az erre következő tápláló élet egyebb működései is hátramaradnak; a hánytatónak ingerére, mely olykor több ideig tartó vér-

torlódást, sőt különbözőleg végzőő gyuladást is képes a gyomorban okozni, az ingékonyság útján is elhatalmazik a baj. — Az első utakból aláfelé ürítő, azaz *has-hajtó gyógyszerek* az említett kisebb foknyi bajokon kívül, még főképp hasrekedést okoznak utóművelőleg; ezen tekintetből legveszedelmesebbek a geliszaüzők, melyek a kívül, hogy igen erősek, még gyakorta is szoktak alkalmaztatni.

203. §.

Az emberi test gyurmáján átrontó, és a bőrön kibukkanó, *izzasztóknak* nevezett gyógyszerek miután az első utakat fölizgatták volna, rendszerint az edényeket csak alig hagyják el, mert a merő részek, azokat belső életüknél fogva ügyetlennek találván, megvetik, velük nem örömet vegyülnek; azonban legalább bemenetelüknél izgatják azokat, és sebesebb anyagváltozásra nógatják; az edényeket, melyekben vitetnek, hasonlóan izgatólag bántják, melyek, ha bár sokára is, tompa gyöngeséggel sujetatnak az izzasztók által; e szerint mind a ki- de még inkább a visszafejlődés sietetik; mivel pedig a bélhuzamhoz képpest a külbőr ellentételben van, azért is mind ingékony életének, mind elválasztó tehetségének csüggednie kell, honnét ezen az úton is hátramaradást szenved a táplálódás, azért a szapora izzadás az oldódzkodás felé vezeti az embert.

204. §.

Azon hasonlóképp az emberi test térimbelébe fölvetett gyógyszerek, melyek a környülményekhez képpest a takonyhártyának a külbőr és bélhuzam takonyhártyája közé szorult majd fölső (a *légutak*) majd alsó (a *nemi részek*, és *vizellő életművek*) *türemletei felé vágtnak*, miután a test térimbelét hasonlóképp sértették volna, mint az előbbiek, helybeliképp különbözőféle bajokat okoznak,

a felső türemletet izgatják, gyulladásra nógatják, későbbben gyöngfítik. — A férfi tenyésztüremletében azon csínt teszik, melyet a 183. §-ban említettünk; az asszonyi neméjében a hasi tisztulást öregbítik, a némbert az elhálásra kéntetik, az éként bünhődőtül a nála idővel tán jobb emberré leendő magzatot elűzik, mi a részeknek helybeli legnagyobb bajai közt (gyulladás, véráradás) történik; mily másodrendbeli beteges következményei legyenek pedig az éféle szereknek, azt ismét a 185. §-ból lehet megérteni. A püstüremletet izgató gyógyszerek a testet sok jó nedveitől megfosztják, helybeliképp vértorlódást, izgatást, gyuladást, tompa gyöngeséget okoznak.

205. §.

A *hányás meggátlására* szó nem lehet, mert az ép ember nem okádik. — A *gyógyszerekkel eszközölt székletétel fölakadása*, azon kívül, hogy a gyógyszer a bélhuzamot, és az egész testet a maga természetéhez képpest tulajdonlag bántja, még a bélsárnak összevgyülekezését, megkeményedését, megcsípösödését okozza, mi által a végbél izgatatik, a nedvek a medenczében összevgyülekeznek, ereiket földagasztják, (aranyér) sőt a lassan folyó vérben vegyítésbeli változás is okoztatik. — Az *izzadást és börgőzölést akadályozó gyógyszerek*, a kívül, hogy a bélhuzamot és a test gyurmáját természetökhöz képpest különleg bántják, még a bőrön kiürítendő anyagokat is visszatartóztatják, melyek nem annyira a test gyurmájában, mint inkább a belső határokon fejtik ki izgató tulajdonaikat. — A *légtüremlet kiürítésének meggátlása* legalább gyógyszerek által nem igen diszlik. — Ha pedig a *férfiúi tenyésztüremlet elválasztásának föltartása* gyógyszerek által megtörténhetnék, akkor éként azon bajok szármoznának, melyeket a 183. §-ban fölhoztunk. — A *havi tisztulásnak gyógyszerekkel erőszakosan eszközölt visszatartóztatása*, ha egybként

megeshetik, főképp a vérkeringés egyenlőségét dúlja föl, midőn a vér más életművekbe (sokszor a tüdőbe) veszi magát, sőt ilykor a test ösztönfogékonyága nagy lévén, más valamely kisebb okra is föllobban a vér, s vele együtt azon életmű is, melybe az tölöng. — A *magzat visszatartása* gyógyszerök által meg nem eshetik. — A *vizellet elválasztásának orvosságokkal eszközölt hátráltatása* által a püsananyagok más útát keresnek magoknak, majd a test gyurmájában (főképp az izülekben tétetnek le, küszvény) majd a test egyebb fölületeire szállongván, azoknak elválasztásait mocskítják üszve, melyek ha talán a kifejlődésre szolgálnak, egyszersmind a táplálódást is megsértik.

206. §.

A *zsongot öregbitő gyógyszerök* (tulajdonlag az erősítők) a velük érülő részeket üszvehuzzák, sőt a nedveket is sűrűbbé teszik, honnét a sűrűbb nedvek az üszvehuzódott edényekben, főképp melyeknek mozgása természetüknél fogva valamivel röstebb, könnyen fölakadnak, (dugulások), e szerint a vér és más nedvek folytokban meggátoltatnak (vízkórság); a *zsongot öregbitő gyógyszerök* által üszvetolakodó parányok a legsajább parányéletművezetség fölűtartására szükséges mozgást gátolják, honnét az vegyülésében is könnyen kárt vallhat, anál is inkább, hogy az éféle gyógyszer az elválasztó fölülettel érintetbe jövén, az elválasztást visszatartóztatja, mely főképp ha tagadólagos hasznu, vagy másként is kiüriteni való, a testben visszamaradván, a belső életet sérti meg; ha pedig az talán a kifejlődésre is szükséges volna, ezen az úton is sértené a tengéletet (vita vegetativa) tagadólagosan.

207. §.

Az *izgékonyágot, és érzékenységet öregbitő gyógyszerök* azon kívül hogy az elválasztó életműveket

is nagyobb munkásságra serkentvén, sok még jó részeket is kikergetnek a testből, még az izgékonny és érzékeny csak az élet nagyobb törekedésével helyrepótolandó részekből sokat lerontanak, és az említett tehetségeket, úgy az elválasztó életműveket tompa gyöngeségbe ejtik, mely okoknál fogva a finom életművezetésnek az olvakór felé szükség hajlania.

208. §.

A *zsongot csüggesztő*, vagyis lankasztó, lágyító gyógyszerek a merő részeket kitérítvén, a folyó részeknek megengedik, hogy azokban mintegy kóvályogjanak, melyeknek belső mozgása szinte ellomhul, az elválasztások a természeteseknél majd kisebb majd nagyobb mennyiségben történnek, mert azok egyedül az elválasztó életművekbe más okoknál fogva majd kisebb majd nagyobb mennyiségben tolakodó vértől függnék leginkább; a *zsong* az izgékonyságnak sütt érzékenységné is számolya lévén, egyszersmind az azonnal leírandó elcsüggedt izgékonyság, és érzékenység bajait szülik, mely okoknál fogva a lágyító gyógyszerek főképp a nyirkos óldódzkodás felé vezetik az embert.

209. §.

Az *izgékonyságot és érzékenységet kisebbitő gyógyszerek* valamint egy részről a külvilággal való összekötetésünket gyávábbá teszik, úgy más részről a tápláló élet működéseit is elcsüggesztik, a fölvételtől kezdvén egész a kiüritésig; innét az egész tengélet a merő részeknek a folyó részek iránt való hijányos viszonya miatt eltesped, ide járul még az is, hogy ezen tehetségeknek eltompítása vagy egyenetlen úton az az azoknak fölzaklatása után vagy a *zsongcsüggesztő* gyógyszerek által történik, midőn ezen visszaélés bajai is ehöz kapcsolkodnak, vagy végre egyenes úton bódár mérgek által esik meg, midőn ezeknek gonosznál gonoszabb foganatai is mutatkoznak.

210. §.

A *belső életet öregbitő gyógyszerek* (nem anyira gyógyszerek, mint inkább táplálmányok) bővérűséget, és ennek következeit okozzák, a *belső életet* pedig a gyuladáshoz taszintják közelebb. — A *belső életet kisebbítő gyógyszerek* (nem anyira gyógyszerek, mint a táplálmányoknak igenleges és nemleges ellentételei) a szükvérűséggel együtt a *belső életnek* oldódzni hajlandóságát nemzik. — A *belső életet megváltoztató gyógyszerek* a legveszedelmesebbek, mert már az első utakban megrontják a kifejlődés kezdetét, és a visszafejlődés végét, és a megromlott nedvekkel tovább vitetődvén, a merő részekhöz (a *belső élethöz*) kocczannak, ezeknek parányalkotását változtatják meg, s azt többnyire fölvigályítják, honnét a folyó és merő részeket is öszvemocskolván a parányéletművezetiséget az olvákór felé vezetik (süly).

Második Alfő.

A mérgek.

211. §.

Minden oly állomány, melynek *belső természete* és az életműség közt oly nagy erő- és vegyítésbeli ellentét van, hogy amannak még kisebb mennyisége által is ében veszedelmes sütt halálos következtések okoztatnak, egy szóval *m é r e g n e k* (venenum, toxicum) neveztetik, és a betegnek tulajdon fajtát, t. i. a. *mérge*st nemzi. — A fogathatározásból az tetszik ki, hogy minden oly dolog, mely egyedül vagy munkaművesen, vagy vegyítés- vagy erőbeli képp munkálkodik az emberi testre, a mérgek nevét meg nem érdemli. — Honnét e következendőket állítjuk:

a.) Mind azon dolgok, melyek egyedül az életműves testnek *ídomát változtatják meg*, mérgek nem lehetnek,

az állati nedvekben olvadékonytalan merő dolgok tehát mérgesen nem működnek.

b.) Azon állományok, melyek az élő testnek részeit, mihelyt csak vele érülésbe jönnek, *vegyítésbeliképp* úgy elrontják, hogy azok minden életbeli ellenhatás nélkül azonnal az életművezettségnek minden bélegeitől megfosztatnak, szinte nem mondathatnak mérgeknek.

c.) Azon egyedül *erőbeli dolgok*, melyek súlytalanoknak (imponderabilia) mondatnak, szinte nem érdemesek a mérég nevére; azok t. i. a távolban is képesek munkálkodni, az úgy nevezett kalauzok (conductor) által a kívül, hogy vagy magok, vagy ezek érezhető változást szenvednének; másképp a meleget, hideget, a berzéczet, s. a. t. is mérgeknek kellene mondani.

212. §.

Hogy a mérges állományok mint mérgek működhesse-
nek, szükség, hogy az életműves részekkel a legszorosabb
testi érülésbe jöjjenek, erre nézve *legalkalmosabb a dol-
gok cseppfolyó képe*, mert csak ez engedi meg, hogy a mér-
ges tárgyának parányai az életműségéihöz a legszorosabban
oda simúljanak; a merő kép ezen tekintetből durva, azért
is annak előszűr vagy már kívül a testen fölolvasztatnia, vagy
az állati nedvekben fölolvadnia kell; a légneműek pedig
vigályok, azért is azoknak előszűr sűrűdniük szükség. — Va-
lamint egy részről azon merő dolgok, melyek magok való-
ságukban képüket meg nem változtathatják, csepp- vagy
légfolyók nem lehetnek, meg nem érdemlik a mérég nevét:
szintugy azon légneműek is, melyek képüket eredeti való-
ságukban cseppfolyóra vagy merőre nem változtathatják,
a mérég nevére nem érdemesek, bátor pos (mephites) név-
vel megtiszteltethetnek is. — A *mérgek a ragálytul
több tekintetben különböznek*, a többi közt, hogy ezek-
nek mennyisége az általok okozott betegséghez semmi
arányban nincsen, a mérég pedig mennyiségéhez képpest

az általa okozott betegséghez egyenes arányban van, a keves mérég kis, a sok nagy betegséget okoz, továbbad, hogy a mérég káros fogonátát azonnal kifejti az életműségben, a ragalyokozta betegség pedig a fertőzés után csak későbbben jelenik meg.

213. §.

Ezen a méreghöz közeleső dolgokat könnyebb megkülönböztetni tőle, *hogy sem a gyógyszereket*, mert ezek és a mérég közt alig ha lehet valóságos határt ejteni; *a valóságos határhoz közelítő korlátot csak az ép remekkép jelentheti ki*; mert minden oly dolog, mi egy részről a tengélethöz semmit sem tesz, más részről pedig sem merőleg munkaművesen, sem merőleg vegyítés- sem csupán erőbelikepp nem működik, hanem a minden más ellenféle külső dologtul ment testhez képpest erő-vegyítésbeli viszonyban áll, az a méregnek nevét bizonyosan megérdemli. — *A beteg ember ezen tekintetből semmit sem dönthet el*, mert egymis betegségéhez képpest ugyan azon állomány majd üdvöt, majd halált hoz. — Tehát az, a mi a beteg embernél majd orvosság, majd mérég, az az ép remekképnél minden esetre ezen utolsó. — De honnét van hát az, hogy a remekképnek minden esetre mérég, azon értelemben, melyben a köznép veszi, *meg nem öli mindenkor az embert*, sütt még veszedelmesebb kórjeleket sem képes okozni, máskor pedig az életet veszedelmezteti, sütt olykor megis dönti? Ennek több okai vannak: nevezetesen a méregnek az életműséggel kisebb vagy nagyobb vegyítésbeli ellentétele, annak mennyisége; a hozzászokás vagy szokatlanság; azon környülmény, hogy a mérég már az első utakban majd imámitatik, majd onnét kiürítetik, majd a test térinbelét meghaladtában azt bemocskolja, és a második utakon által iparkodik ki a testből, majd ismét visszatartatik abban. — Azért is a mérgekről ugyan azt állíthatjuk, mint fölebb

(201. §.) a gyógszerekről mondtunk, hogy a jól alkalmazott mérgek képesek a remekképnek más külső dolgok által okozott nyomdaszerűségétől való ellenkező eltávozását jóvá tenni, a remekképtől való ellenkező természetű eltéréseken pedig valami keveset javítani; azonban ha a mérgek magokkal egyebként is megegyező természeti vagy más külső dolgok által okozott tulajdonságokra akadnak, ha nagy mennyiségben adatnak, vagy sokáig él velük az ember: akkor lehetetlen hogy az egészséget ne sértsék, és bátor a szakadatlan élés által hozzájuk szokván a természet, mint egy ártatlanoknak tet-szenek, a bűnhődés mégis, ha bár későn is, nem marad el.

214. §.

De lássuk már a mérgek, mint azt a közdivat érti, miként dűlják föl az egészséget, vagy miként okoznak halált.

a.) Vannak oly mérgek, melyek azonnal a belső életnek esnek, azon részeket, melyeket érnek, izgatják, melyre vagy egy a fene szeme közé néző gyuladás származik, vagy pedig csekély ellenhatás után, az érintett merő részek parány életművezettségbeli összefüggéseket vesztvén, porhanyókká lesznek. Az éként elromlott rész, vagy tovább tovább harapódzik, és így öli el az embert, vagy pedig a test nemesebb részét érvén, ez megromlása után, kilép a többi élők sorából, magasabb vagy alacsonyabb működéséhez képeest vagy csak hamarában, vagy valamivel később okozza a halált; vagy végre a tán nemtelenebb rész a természet vagy művészség által elválasztatván a többi ép résztől, az egyebb életműség életben marad. — Elősegíti a halált ezen úton nem ritkán a folyó részeknek hasonló megromlása és az igen megzaklatott, vagy hirtelen kimerített ingékonyság.

b.) A mérgeknek másik csapatja az ingékonyságnak rohan, ezt vagy először neki hajtja, midőn nem ritkán

a folyó részekkel viszonyban álló ingékonyság, azokat egyenletlenül osztja el, vértorlódások, véráradások származnak, később pedig a nagy ingékonyság a legnemesebb részek belső életét kimeríti, melynek kimerültével a nemesebb részek sem magokat, sem a tőlük függő nemtelenebb részeket föl nem tarthatják, és a közönséges oldódzkodás útján áll be a halál; vagy pedig együtt és egyszerre kimerítik az ingékonyságot, midőn először tetszástán való halál következik be.

c.) Vagy végre a mérgek *a folyó részek útján különlik káros fogonataikat*, azokat vegyítésükre nézve megváltoztatván, majd fölolvasztják, majd megaltatják; a folyó részek mind a két esetben éltető üsztönök lenni megszünvén, az ingékonyság többé nem történhetik, honnét is először tetsz-később pedig mind a két úton valóságos halál küszönt be.

215. §.

A mondottaknak következésében a mérgekről következőket állítjuk:

I.) *A közdivat értelmében csak azon dolog mondatik méregnek*, a mi a fölebb §-beli mód szerint működik, némelyek még azon föltételt is odavetvén, hogy az említett fogonatokat már kis mennyiségnyi adagok is előhozhatják, mely föltételt mi nem tartjuk szükségesnek, mi csak azt kívánjuk, hogy akár mely mennyiségben is, csak hogy erő-vegyítésbeliképp hozassonak elő az említett tünetmények.

II.) *Tudományos értelemben a mérgek országa nagyobb*, és ugyanazon dologról nem lehet azt állítani, hogy az vagy orvosság vagy méreg különösen, hanem a környülményekhez képest majd ez, majd amaz, majd allenméreg (antidotum) ugyanis:

1.) a.) a minden *erővegyítésbeli képp* változtató dologtul ment remekképpen az éként rontó dolgok mindannyian mérgek.

b.) ha a remekkép már előleg valamely erővegyítőleg működő külső dolog által megferteztetett, és aztán egy más azon rendbeli dolog hatja meg azt, akkor a remekkép kétszeresen lesz méreggel megéttelve.

c.) ha a remekkép már előleg valamely erővegyítőleg sértő külső szer által megmérgeztetett, és ére egy más ellenrendbeli külső hasondolog jut testébe: akkor ez amannak ellenmérge leend.

2.) a.) ha a remekképtől való eltéréssel oly erővegyítésbeliképp munkálkodó külső dolog ütközik össze, mely amannak természetével ellenkezik; akkor az említett külső dolog az eltéréshöz képest mintegy közéletbeli szer, annak állapotján javít.

b.) ha pedig az eltéréssel oly az említett mód szerint működő külső dolog koccanik össze, mely amannak természetével megegyez, úgy ez, mint méreg, fog működni.

3.) a.) a betegséggel ellenkező erővegyítésbeliképp működő külvilági dolog a betegre nézve gyógyszer.

b.) a betegséggel megegyező azonképp művelő külvilági dolog, a betegre nézve méreg.

Ha a mérgeket oly mennyiségben adjuk a mérges dolgoktól ment remekképnek, hogy azok általa a közdivat értelme szerint említett mérges fogonatok hozzatnak elő: ekor ugyanazon méregnek azon mennyisége a vele megegyező állapotokban sokkal több és öldöklőbb beteges fogonatokot fog szülni, az életet sokkal nagyobb veszedelembé dönti, mint a remekképet; ellenben pedig ha ugyanazon méreg ugyanazon mennyiségben magával ellenkező állapotra akad: úgy az általa okozott beteges fogonatok sokkal kisebbek és kevesebb számmal fognak tapasztaltatni, mintsem a remekképnél, és az élet is kevésbé fenyegetetik veszedelemmel.

216. §.

Azon dolgok, melyek közértelműleg mondatnak mérgeknek, vegyítésükre nézve vagy olyak, melyekben a *savító az előkelő*, vagy pedig olyak, hogy bennük a *gyulékonyak haladják meg azt*; de az minden esetre megkivántatik, hogy ezen testek említett vegyrészeiket mennél könnyebben elbocsássák. Ámbar pedig a mérgeknek ezen fölosztása anyira be nem bizonyodott, hogy minden esetben az előkelő anyagok természetének megfelelő fogonatok hozassanak általuk ez emberi testben elő, anyi mégis bizonyos, hogy a savítóval terhes mérgek leginkább a belső életet izgatólag, a gyulékonyal tellyesek pedig főképp a külsőt támadják meg kimerítőleg, de nem minden kivétel nélkül.

217. §.

A közértelműleg működő mérgek továbbad, *ásványi, növényi, és állatiakra* osztatnak:

a.) Minél kisebb az *ásványok országából* eredő testek száma, melyek a közéletben használtatnak, annál nagyobb azoké, melyek az emberben mérges tüneteményeket okoznak; mert csaknem minden olyan ásvány, mely az állati nedvekben fölolvad, az az emberre nézve mérge. Az ásványországból eredő mérge, majd a belső élet, majd a folyó részek útján, még pedig amabban izgatólag, ezekben olvasztólag terjeszti el az emberi testben káros fogonatait, melyek jó részt ugyan az ásvány olvadékonyságát elősegítő savítótul származnak, de maga az ásvány is tulajdonlag sérti az életműséget.

b.) A *növényország* sokfélesége miatt csaknem anyiféle táplálmányt nyújt az embernek, mint mérget. A növényországbeli mérgek főképp gyulékony anyagaik, leginkább pedig szénűjök, és gyulójok által okoznak mérges fogonatokot, honnét leginkább az ingékonyság útján működnek; vannak azonban olyak is, melyek a folyó ré-

szek útján végzik mégis tisztüket, és ismét mások, melyek egyenesen a belső életnek esnek, de ezek a magok nemében talán a leggyöngébbek. Az ép, vagy beteg, avagy már holt növényekből vagy oly állományok fejlődnek ki, melyek a léggel, vagy vízzel együlvén, posokat (156. §.) tesznek; majd ismét olyak, melyek inkább mérgek, de a melyek vigályságuk, vagy tömöritségükhöz képpest, majd a poshoz, majd inkább a méreghöz tartoznak. — A kedvező környülmények közt rohadó növények valamint egy részről a visszafejlődés végére és a kifejlődés kezdetére hasonnemű bélegeiket ütik, úgy más részről ezek által mind az indulékonyságot elcsüggeszti, mind a folyó részeket megfertezik, és ezek által a belső életet is veszedelembé döntik. A savítóval nagy mennyiségben együlő mérő növények, mint izgató mérgek működnek

c.) Ámbár az *állatok országa* számos táplálmányt nyújt az embernek, benne mégis az emberre nézve igen sok mérgek találhatók. Sok tökéletlen állatok eleven ép állapotukban is, vagy erőszakosan megöletetvén, és éként talán különösen elkészítetvén, az emberben mérges fogonatokat szülnék, még pedig leginkább egyenesen a belső életet izgatólag támadják meg. Ezek valamint a nemesebb állatok is mind egészséges, annál inkább pedig beteg állapotukban különös anyagokat fejlődtenek ki, vagy egyenesen testükből, vagy durvább ürítéseikből, melyek ismét majd mint eredeti valóságos posok, majd mint ezekhez közeljáró a gőzkörnyékes légben, vagy vízben vigályan elterjedő mérgek, majd ismét ugyanazon közszerekben töményebb állapotban gyülekezvén öszve, már mint inkább valódi értelemben vett mérgek hárítják az emberre mind a levert ingékonyság, még inkább pedig az oldódzkodó folyó részek útján a belső életnek irányzott gonosz olvakóros fogonataikat. A rohadó állati testek azon kívül hogy a kifejlődés kezdete és visszafejlődés végére hasonló béleget nyomnak, még az imint említett mód szerint is

munkálkodnak, még pedig nagyobb hatalommal, mint az ezen tulajdonságu növények, nagyobbban mint a léggel vagy vízzel egyesült állati rohananyagok. — A nagy mennyiségnyi savítóval egyesülő cseppképző vagy merő állati részek mint izgató mérgek főképp a belső életet bántják tévőlegesen.

218. §.

Ámbár ezen két rendbeli fölosztása a mérgeknek a hozzájuk kapcsoltakkal egyetemben általánosan fölvilágosítja az ő fogonataikat a velük érülő emberi testen, azonban ezen fölosztásokból számtalan kivételek vannak, melyek a köz rend ellenére egészen másként működnek, a mit a mérgeknek fogonataikra való fölosztásából könnyebben megérthetni, mely szerint is azok *étető-csípősekre, bódárokra, bódélesekre, öszvehuzkra, és rohasztókra* osztatnak.

a.) Az *étető mérgek* (v. caustica) tömény állapotban az életművezetiséget közvetetlen lerontván, a (211. §. b.) mondott oknál fogva tulajdonlag mérgeknek nem mondathatnak; ha pedig föleresztve vannak csípősekké (v. acria) lesznek, melyek közvetetlen majd a belső életnek esnek, és aztán, meg ez által működnek a folyó részekre, emezekben közvetetlen olvakort, amabban pedig szinte azt okozván, de csak közvetve a gyulladás által, midőn ez terményes vagy halálos kimeneteleivel végződik.

b.) A *bódár mérgek* (v. narcotica) leginkább az idegrendszernek, és ez által az egész ingékonyságnak ellenségei, egy részről az idegrendszer környékes részét támadván meg, azt úgy elváltoztatják, hogy az idegek nem csak szokott ingereik, hanem a szokatlan nagyobbak által sem nógatathatnak működésre; más részről pedig az idegrendszer középpontos részében ellenművelőleg először nagy ingást, aztán ére következő nagy tompa gyöngeséget

okoznak, mely két úton az idegrendszer belső élete kimerítetvén, általa az egész életműsége erőcsüggedés, vagy halál is származhatik

c.) A *bód- és mérgek* (v. narcoticoacria) a mint ezen vagy azon elem előkelő bennük, majd a folyó, majd az ingékony részek által terjesztik el inkább káros voltokat, sütt ezen utolsó a méregben töményebb mennyiségben lévén jelen, általok egyenesen a belső élet megtámadtathatik.

d.) Az *összehúzó mérgek* (v. adstringentia) egy részről a folyó részeket mentetvén össze, azokat a merő részekre nézve életbeli ösztönöknek lenni megszüntetik, más részről az igen finom merő részeket is, nevezetesen az idegeket megdermesztik, s azt eszközlik, hogy ezekből a külső élet ki ne fejlődhessék; honnét kötelességeiket nem végezhetvén, belőlük az egyebként is összezsugorodott többi merő részekre oly bajok háromlanak, hogy tisztüket többé nem tellesíthetvén, általok az egész életműség szenved.

e.) A *rohasztó mérgek* (v. septica) anyiban különböznek az előbbeniektől, hogy ha amazok a belső életet a gyulladás útján föloldozzák, és ha azok a folyó részekben egyenesen fölolvadást okoznak is: ezen föloldódzás mégis az első esetben harmad, a másodikban pedig másodrendbeliképp men rohadásba által; a rohasztó mérgek az életerő részéről valamely igen csekély ellenhatás után mind a belső életnek, mind pedig a folyó részeknek neki esvén, rohasztólag oldozzák föl azokat, a külső életnek legnagyobb clcsüggedése alatt.

Harmadik Alfő.

A ragályok.

219. §.

Ragálynak (*contagium*) nevezzük azon kórókot, mely maga is valamely beteges folyamatnak lévén terménye, az egészséges emberi testet befertezvén, ében hasonló képi nyavalyát okoz, mint a milyen által maga hozatott elő. — A ragály által okozott nyavalyák egy szóval *ragályos betegeyeknek* (42. §.) mondatnak. — Ámbár pedig a ragálynak mindenkor vagyon valamely fülfogó anyaga, az ő erőbeli *természete* mégis, legyen bár azon anyag durvább, vagy finomabb, onnan is kitetszik, hogy a ragály anyaga küzt, és a ragály által okozott betegség küzt, nincsen semmi mennyiségbeli arány; mi által az csakugyan *a méregtől is különbözik*, mert ez az élethöz képeest bizonyos arányban lévén, mennyiséghez képeest majd egészségnek, majd betegségnek majd ismét halálnak is az oka, holott a ragály vagy közömbös az ember élete iránt, azaz se üdvöt nem hoz, se bajt nem okoz, majd pedig előkészületet találván az emberben, bizonynyal betegséget szerez.

220. §.

A ragály természetét mind ezen ideig homályos lepel fedezi; azok, kik azt az ondó természetéhez hasonlítják, az igazsághoz legközelebb látszatnak lenni, csakhogy ezen magyarázás mellett is az a baj, hogy valami igen homályosat homályosabb mivel akarnak fejtegetni; részünkről az ily módosított tiszta erőket mint csakugyan a ragály is, megfogni törekedni, hiuság, sütt esztelenségnek látszik lenni; mert az érzéki világból kiemelkedni nem tudó ember, hogy foghassa azt fül belső mivoltánál fogva, mi

éppen nem érzéki, azt nem láthatjuk. — *Hogy eredetileg miként támadtak, és támadjonak a ragályok, azt ismét meg nem foghatjuk; csak vetünk valamiként eredetükhöz, azt vélvén, hogy valamint az életműtelen természet a világosság és hév jótékony befolyása által emelkedik keresztül az életművesbe: úgy a ragály is mint valamely élő de beteg lénynek durványa csak ezen befolyások által készül, mit csakugyan azon környülmény is bizonyít, hogy a világosság, és hév távollétében a ragály fertező erejét elveszti.*

221. §.

A) *A ragályok tökélyes, és tökélytelenekre, amazok ismét szállékony, és ülénkekre osztatnak. — A tökélyes ragályok, melyek legnagyobb jussal megérdemlik a ragály névét, azon állatfajnál, melyben eredetileg származtak, tovább nem harapódnak, eredeti bélegüket, bár több azon állatfajbeli egymiken menjenek is által, mindenkor megtartják, és rendszerint a bőrrendszerben oly lobfolyamatot szülnék, milyennek csakugyan magok is terményei. Ilyenek a himlő, a kanyaró, a bibor, a ragályos hagymáz, s. a. t. — A szállékony ragály bélegei a következőkben állnak:*

a.) nem csak közvetlen érintés által, hanem közvetve, olykor nagyobb távolra is ferteznek, honnét az emberek közt csak hamar elterjedvén, járvány betegséget igen örömet szül.

b.) az állati természetnek oly nagy ellensége, hogy a testben me fogamzván, annak mind ingékonyosságát mind folyó részeit erős ellenhatásra nógatván, *csak hamar közönséges beteges foytamatot okoz.*

c.) az edény- és idegrendszernek köz fölízgatásán kívül a test környékén majd fölületesen, majd valamivel mélyebben, a test melységébe éppen még se ható *hurutküteges gyuladást támaszt.*

d.) az általa okozott rövid ideig tartó betegség bizonyos *csalhatatlan időszakaszokon folyik keresztül*, melyeket, a betegség ellen biztos gyógyszereket nem üsmervén, megrövidíteni a művészség nem képes.

e.) az általa támasztott betegség iránt *a hajlandóságot nagy időre, vagy örökre eltörli.*

222. §.

Az *ülénk ragályok* (contagia fixa) milyenek a bujasenyv, a bélpokol, a rüh, a lengyelfürt, s. a. t. egyedül érintés által ferteznek, a lég által közvetve soha sem, honnét járványkört soha sem okoznak, az első bajt a fertezés helyén nemzik, honnét nem ugyan az ideg- és véredények rendszerének sebes, hanem a szívó edények lassú de biztos útján harapódnak tovább, azért az általuk okozott idült betegségek év számra tartván, bennük az időszakaszokat határozottan nem lehet megkülönböztetni, ha önhatólagos gyógyszerrel ellenük nem üsmervünk, a természet által soha sem gyógyíthatván meg, rend szerint halállal végződnek, és másod sütt többszöri fertezést is csak hamarában megengednek.

223. §.

A *tökélytelen ragályok* leginkább olvakóros betegségek alatt, főképp ezeknek beteges terményeiben a hurutos, genyes, eves, rákos, fenés anyagban fejlődnek ki; és az emberi testet két féleképp sérthetik, vagy anyagbeliként inkább, tömüttek lévén, mint mérgek, vigályan szélledve mint posok; vagy pedig inkább erőbelileg mint ragályok, midőn oly több egymiken átfutó betegségeket képesek okozni, melyeknek csakugyan magok is valának terményei. Ezen ragályok pedig, melyek másképp félragályoknak is mondatnak *következő bélegekkel birnak:*

a) nem csak az embereket, hanem más állatokat is beferteznek.

b.) hogy azon betegség, melyet szülnek, leginkább *a legnagyobb öldözködés felé hajlik.*

c.) hogy több egymiken átmenvén, *fertező természetűtől megfosztatnak*, ártatlanokká lesznek, mint eredetileg voltak.

d.) ugyanazon betegség iránt, melyet okozának, *az ösztönfogékonyságot el nem törlik.*

e.) hogy midőn mérges vagy posos természetűket *ragályossá változtatják is*, még akkor sem okoznak más nemű betegséget, mint az előtt okoztanak.

Kórjeltanitmány.

224. §.

A *kórjeltanitmány* a közönséges kórtudománynak azon része, mely a gyógyászt azon állapotba helyezi, hogy mit a kórertanitmányban előleg megüsmert, ára az itt előadandó jelekből ráüsmerten; mely jelek mivel a betegséggel vagyis kórral állanak viszonyban, azért is azokat *kórjeleknek*, a rólok szóló tanítást pedig *kórjeltanitmánynak* tetszett nevezni: minden betegségnek t. i. két oldala van, az egyik az ő *befelé forduló oldala*, mely előttünk többnyire elrejtetvén, a kórertanitmánynak tárgya; a másik a *kifelé forduló oldala*, mely érzékeinknek tárva állván, vele a kórtudománynak ezen része foglalatossodik. — A kórnek külső oldala magát a betegséget egészen nem teszi, az ának csak egy része, mely ismét több részekből tétetik össze. *A kórjelek ezen tekintetből a betegség külső oldalának csak egyes részei*, melyek ha alkalmosan összeillesztetnek, belölük a betegség képe, vagyis a kór képe kerekedik ki.

225. §.

A kórjelek különbözőleg osztatnak föl, nevezetesen azok majd *egyesek*, majd *összevetettek*. Ezek amazokbul állanak össze, amazokat többé föl nem lehet osztani, azért is a *kórjelek elemeinek* (elementa symptomatum) mondatnak. — Az összevetettek vagy azon vagy külön

érzékbeli tulajdonságokbul tétetnek össze (azon érzékbeli p. o. sárgás vörösség; külön érzékbeli, fénylő daganat) amazoknál mindég a csekélyebb tulajdonságbul készítetik a melléknév, emezeknél pedig az inkább erőbeli tulajdonságbul készül a melléknév az anyagbeli dolog inkább főnévnek maradván. — Olykor az igen összetett kórjelek *saját nevet nyernek*, midőn is az első rendbeli kórjelek nem ritkán több alosztálybeli kórjelgyüpetekre szakadnak, ilyen kórjel p. o. a láz (febris) mint kórjel. — A kórjelek más tekintetből *személy-* (symptomata subjectiva) és *tárgybeliekre* (symptomata objectiva) osztatnak; amazokat csak a beteg tapasztalja, ezeket az orvos és más környülállók is észrevehetik. A tárgybeli kórjelek az orvos részéről vagy a *tárgybeli*, vagy a *személybeli* érzékekkel vannak viszonyban, még pedig áként, hogy valamint a tárgybeli kórjelek bizonyosabbak a személybeli-eknél, úgy a személybeli érzékeket illető kórjelek biztosabbak a tárgybeli érzékieknél, az egy tapintásbelieket a tárgybeli érzékekkel viszonyban álló kórjelekből kivévén, melyek minden egyebb rendbeli kórjeleket meghaladván, észkényszerítőleges tündéi a betegségeknek. — Továbbad a kórjelek majd a test anyagos részén (*anyagos kórjelek*, symptomata materialia) majd az anyag változásával járó erőkön (*erőbeli kórjelek*, symptomata dinamica) majd végre a kiüríteteken (*kiürítésbeli kórjelek*, symptomata secretionum) tapasztaltatnak. Mind ezen kórjelek vagy csak az ép állapotnak *fokonkénti elváltozásai*, vagy pedig *egészen sajátok*, úgy hogy éplétkor azoknak semmi nyomai sincsennek; amazok sokszor csalhatnak, ezek mindenkor bizonyosak.

226. §.

A kórjeleknek egyik része a betegség oka által, a másik pedig az amaz ellen fölserkenő életerők által hozatik elő; amazok *jó tékonyaknak*, ezek pedig *kártékonyak-*

nak nevezetethetnek; ezek amazok nélkül soha sem lehetnek; és csak keves jót tesznek az életműségben, de amazok magokban is megállhatnak. — A jótékonyak ámbár mindenkor az anyagnak és erőnek vesztességével járnak, többnyire mégis nevüket megérdemlik; olykor azonban vagy hogy fölöslegesek vagy hogy választott módjokban hibáznak, azon szép névre nem érdemesek. Ezen két kútfübül szarmozó kórjeleken kívül, még (ha lehet) a talán azon közben adott gyógyszerek, és más a betegre ható befolyásoktól eredett kórjeleket is meg kell különböztetnünk.

227. §.

A kórjelek közül egy nemélyek mivoltosak, mások csak történetbeliek, eseményesek. A *mivoltosak* (symptomaja essentialia) a betegség okának, és az egészség remekképének felelnek meg, egyszersmind az eltérésekben is jelen vannak, hannem már itt fokoként (nuance) módosítva, azért is jelenlétük, a betegséget is jelenné teszik, ha pedig csak egy is hibázik közülük, a betegség is mássá lesz, a mint külső ugy belsőképpen is. A *történetbeliek* vagyis *eseményesek* (symptomata accidentalia) a mivoltosakhoz kapcsolkodnak, még pedig két oknál fogva, vagy t. i. azért hogy a mivoltos kórjelekkel járó betegséghez új azon rendbeli, de enyhébb ártalom járul, vagy pedig az eltérések természetétől függnek, mely egy részről a mivoltosakat módosítja, és ezekhez újakat told; mely újak történetbelieknek mondatnak, mert távol is lehetnek, a kívül hogy a betegség lenni megszűnnék, és jelen is, a kívül hogy a betegség mássá változnék.

228. §.

A kórjelek fölosztatnak még az okok, a betegség, és a kórjelek kórjeleire. Az *okok kórjeleinek* tartatnak

mind azon tündék, melyeket a kórok az életműségben egész a valóságos betegségnek támadásáig szűlnék; kiteszik innen, hogy csak azon betegségek bírnak éfélé kórjelekkel, melyek vagy az indulékonyság, vagy a folyó részek után támadnak, a mely okok pedig egyenesen a belső életnek esvén, azonnal betegséget szerzenek, azoknak tulajdon okkórjeleik nincsenek, ámbár a kórjeleknek egyik fele hozzájuk tartozik egész joggal; ezen kórjeleket akkor sem lehet megkülönböztetni, midőn a betegség a beteg egyimi természetes bántalmaiból fejlődik ki, vagy mikor a betegség a legkisebb mennyiségnél kezdő halkkal öregbedő külvilágheli oktul származik, mert ilykor az indulékonyság és folyó részek kisebb eltéréseit az egészséghez számítjuk, midőn pedig már hatalmasabban mutatkoznak a kórjelek, akkor már valóságos betegség lévén jelen, a kórjelek inkább ehöz tartoznak. — *A betegség kórjelei* azok, melyek egyenesen és legközelebből a betegségből származnak, mivel pedig ezek ismét más kórjeleket, ezek ismét újakat s. a. t. nemzenek, azért is ezek első, második, s. a. t. rendbeli *kórjelek kórjeleinek* mondatnak; a betegségnek valóságos kórjelei egyenesen a belső élet elváltozásából származnak, a kórjelek kórjelei pedig valamint az okok kórjelei is az ingékonyság és folyó részekben tapasztaltatnak, még pedig vagy egyenesen a betegség kórjelei által gerjesztetnek, (első rendbeli kórjelek kórjelei) vagy pedig a folyó és ingékony részeknek egymásra szolgáló viszonyából származnak (másod rendbeli kórjelek kórjelei). — A kórjelek kórjelei vagy *rokonszenvesek*, vagy *ellenszenvesek*, a folyó részekben mindég rokonszenvesek, az ingékonyságban pedig majd ezek majd ellenszenves kórjelek hozatnak elő.

229. §.

A kórjelek mind ezeken kívül vagy olyak, melyek a beteges tárgyakon az orvosnak minden megváltoztatása

nélkül tapasztaltatnak; vagy olyak, melyek különb-féle az orvos által tett előkészületek után vétetnek észre. — A kórjelek végre vagy *állandók*, vagy *mulandók*; amazok az egész betegség lefolyása alatt, ha bár különbözök fokban is, szüntelen jelen vannak; ezek a betegség lefolyása alatt különböző időben jelennek még, és tűnnek el.

230. §.

A haszna sütt szüksége a kórjeltanítmánynak nyilván-ságos a betegségnek mind *megösmérésére*, mind *gyógyításhoz* nézve; mert:

a) a betegség leginkább kórjeleiből *ösmertetik* meg.

b.) sok esetekben magok a kórjelek, ha igen nehezek, vagy veszedelmesek is, különös *orvoslást kívánnak*.

Mi a kórjelek végtelen számának előadásában azon rendet fogjuk követni, melyen a kórertanítmányban a betegséget és beteges állapotot adánk elő. És így először magának a betegségnek, aztán a beteges ingékonyság, és folyó részeknek kórjeleit fogjuk figyelmünkre méltatni. Eként véljük mi a kórjeleknek nagy országát ha nem egészen is, legalább nagyobb részt kimeríteni; s azt akár *megválasztólag* a betvegytől kezdvén egész a kórjelek utolsó elemeikig, akár *összetévőleg* ezektől egész a betveg külső oldaláig mintegy egy pillantattal általtekinteni.

Első Czikkely.

Magának a betegségnek kórjelei.

231. §.

A *betvegynék*, mint legsarkalatosabb betegségnek két rendbeli kórjelei vannak, melyeknek egyik része az ő *mivoltához*, a másik az ő *fogonataihoz* tartozik.

A *betveg*y a belső életnek, avagy parányélelművezetésnek lévén elváltozása, mihelyt ez kitündöklőbben eltér szabdaszerességétől, azonnal vagy gyulladás vagy oldódzkodás szegődik hozzá, azért is *mivoltos kórjelei* vagy csekélyek, vagy pedig fogonatainak kórjeleivel vannak hemocskolva. A *mivoltos kórjelekhöz tartozik* a szenvedő részéről leginkább a viszketeg, az orvosra nézve pedig, ha a betveg y a test fölületét foglalá el, némely csekély érzékbeli elváltozások, az elválasztó életművekben rend szerint öregbedett elválasztások.

A *betvegynék fogonattbeli kórjele* olykor a gyulladás, máskor az oldódzkodás, és ezeknek mivoltos és fogonattbeli következései. A betveg yből támadt gyulladás az eredetinek kórjeleit különösen módosítja, valamint azon oldódzkodásait is, mely a betveg ytelen tehát eredeti gyulladásra következik.

232. §.

Az *eredeti gyulladásnak* ismét vagy mivoltos, vagy fogonattbeli kórjelei vannak.

a.) a *mivoltosakhoz* számláltatnak a beteg részéről a fájdalom, mely nem más mint a viszketegnek hatalmítása; az orvos részéről pedig vörösség, daganat, keménység; és a beteg részéről inkább az orvoséről pedig kevesbé észreveendő öregbedett melegség, és elnyomása a loblepte rész működésének; mely kórjelek főképp a vér és merő részek közt való arálynak fölbonlásából magyaráztatnak meg.

b.) a *gyulladás fogonattbeli kórjelei* részint az ingékonyság, részint a folyó részekben vétetnek észre; az ingékonyságban erőfölősleget, és elnyomott erőt, a folyó részekben pedig azon tüneteményeket tapasztaljuk, melyek a vérhitős és igen eleven vérnek tulajdonai.

233. §.

A gyuladásnak itten csak a vezeményes kimeneteleiről szólhatunk; az ő kórjeleiknek tekintetéből, melyek következendők:

a.) a *gyulár pöffedés* alatt a fájdalom könnyebbedik, a vörösség jóval kisebbedik, az áttetsző daganat nagyobbodik, a keménység érméczes lesz, mely az orvosnak nyomó uja alatt a légnek egyik sejtől a másikba való menetele miatt, mintegy gyöngeden recseg, sütt ha benyomatik is, azonnal visszanyeri előbbeni képét, és az ilykor eltűnő halovány vörösség is visszatér; az éként szenvedő rész, sütt a mellette tanyázó részek munkássága is többé kevesbé elnyomatik, a melegség valamennyire enged. — Ilykor az erőtlenség erőssége enged, de el nem enyészik, az elnyomott erők még mindig tartanak; úgy a vérhitós és igen eleven vér is enged ezen tulajdonságaiából, de azokat egészen el nem veszti.

b.) a *gyulár vízkór* alatt az előbbeni fájdalom kisebbedik, a vörösség egészen meghalványodik, a daganat üregbedik, áttetszővé válik, a keménység laggyá lesz, a benyomó uj helyét egy darab ideig megtartja, a víztelte résznek mind magának, mind a szomszéd részeknek munkálkodását elnyomja, a melegség egész a természetes hévig esik le. — Az ingékonyság és a folyó részekkel aként van a dolog mint az előbbeni esetben, melyek, ha ezen bajok sok ideig tartanak, ellenkező állapotra változnak, mert az erőfölösleg tompa gyöngeséggé, a vérhitós és eleven vér savóssá válik, vagy életétől nagyobb részt megfosztván, a rohánk olvakór felé vágatván, ének tünetényeit fejtötteti ki.

c.) az *életművezetség* alatt a fájdalom és vörösség megszűnik, a daganat kisebbedik, a keménység nagyobbodik, a természetes melegség visszatér, de azon résznek munkásságá, melyben helyet foglal, korlátoztatik, olykor

egészen fölakad. — Egyebként a test egyéb részeinek ingékonysága, és a folyó részek ép állapotjokra viszatérnek.

d.) az *életművezettségbeli fölöslegnél* szinte mint az előbbeni bajnál a gyuladásnak minden mivoltos és fogonatheli tünetényei elmúlnak, a keménységet, és az ezen bajtól meglepett résznek csüggedt munkásságát kivévén.

234. §.

Az *eredeti olvakór* főképp az egész testnek, vagy egyes részeknek fogyásából, úgy az elválasztások és kiürítések öregedéséből üsmertetik meg; egyebként a mint az vagy betveggyből származik, vagy a gyuladás és ennek következései után áll be, az szerint különféle kórjeleket mutat:

a.) a betveggyel járó olvakór a betveggy természetétől függő viszketegen kívül az olvakórlepte rész szennyes színet, és elpetyhüdését, föllazulását, olykor az oldódzkodó merő részekből a gőznek kifejlődéséből származó puffedést, máskor gonosz szagot okoz; egyszersmind azon részek egyéb külső élete is, ha ezekkel bír, t. i. az ingékonyság és érzékenység is gyámoltalan. — A fogonatheli kórjelek az ingékonyság részéről forgékony gyöngeségben, a folyó részekéről pedig savós és csekély életű vérben állnak.

b.) a *gyöngébb betveggyhöz járó, vagy az eredeti gyuladás*, midőn *gyenyedésbe* men által, akkor a fájdalom löktetővé válik, a vörösség haloványodik, későbbben a gyuladás legemelkedetebb helyén az alatta össze- gyülemelő genytől megfehéredik, a daganat keménysége megpúhul, későbbben hullámzás (fluctuatio) tapasztaltatik, a melegség csügged, de az épmértékig nem esik le; ez szerint az úgy nevezett tályog (abscessus) elkészülvén, az fölakad, belőle a fehér sárgás, olajos, enyhe, a sebhöz nem tapadó geny kiömlik. — A gyuladásra következő gyenye-

dést, az êkor már hanyatlani kezdô ingékonyság, újolag fûlserkenvén, követi; a folyó részek pedig vérhitôs, és igen eleven tulajdonukat elvesztik, ép állapotjukra térnek.

c.) *leginkább a belsô életnek egyebkénti elcsüggedésekor, és az erôsebb betvegy után következô olvakórnál a geny helyett ev (ichor) választatik el; midôn is a fájdalom rágó, a vörösség homályos, sütt kékes; a benttanyázó ev csak hamar áteszi magát, fekély (ulcus) készül, melynek kemény szélein az ev tovább és tovább harapódzik; a kiszivárgó ev vékony, átlátszó, néha mégis más homályos színüvé is válik, a fekélyhöz igen oda-tapad, az érczetek tüstént megrozsdítja, alatta a hússarjak tökélytelenek, átlátszékonyak, nyirkosak, egyszersmind a behegedést gátolja. — Az ingékonyság árapként majd neki indul, majd korán elcsügged, a folyó részek az evesedést ápoló betvegyből szinte részesülnek.*

d.) *a gyuladás után hátramaradó keményedés nem ritkán a gyuladást szûlô betvegy vagy más ok által nagy fájdalmak közt újolag meggyulad, és rákos evet (ichor canceraticus) választ el; t. i. a kemény daganat egyenetlenné lesz, közepe kissé emelkedik, de a hullámozás hibázik, ère a kékvörös, s eres bőr fûlpattan, a fekélyből csípôs, hig, igen büdös ev szivárog, és körül körül mindent elpusztít, a fekély feneke komorvörös elfajúlt egyenetlen könnyen vérzô hússzûmölcsökkel nõ be, szélei kemények egyenetlenek, a felé menô edények meggyuladnak, s dagadtak. — Az ingékonyság oly állapotú, mint az elôbbeni esetben. Hogy a folyó részek hasonló betvegyes állapotúak legyenek, azt a kóborló tetemfájdalmak, és azon környûlmény bizonyítják, hogy az eredeti rákos rész kiirtatván, nem ritkán, más edig legalább tetszôleg ép részben fejlődik ki a rák.*

e.) *Az üszökbûl származó fenénél a fájdalom sütt minden érzés egyszerre megszûnik, a komorvörösség feketévé válik, a keménység unegpuhúl, mert a részek egé-*

szen parázssá lesznek, az állati melegség eltűnik, rohbuzgásbeli áll be, ékor szinte dögös szagu, rút színű ev fejlődik ki, olykor pedig ézel telt hólyagok emelkednek a fenés részen. — Az ingékonyság a legnagyobb tompa gyöngeségbe esik. A folyó részek pedig a fenés részek bajából anyagbeliképp közegyenesen részesülnek.

Második Czikkely.

A betegség legközelebbik majd okainak, majd fogonatainak kórjelei.

235. §.

Valamint a tulajdon betegségnek ön, és fogonatheli kórjelei vannak: úgy az ingékonyság és folyó részek is éféléssel bírnak, ázal a különbséggel, hogy az ő fogonataik, a mennyiben olykor a belső élet valóságos betegségeit szülik, kórjeleknek nem tartathatnak, mert ezt állítani ányit tenne, mint magát a dolgot jel helyett, p. o. a tüzet füst helyett venni. Az *ingékonyság és folyó részek beteges elváltozásának kórjelei* tehát, midőn valóságos kórjelek, majd a való betegségtől magától, majd étől és más akár külső akár belső egyebkénti okbul szármoznak, ha pedig csak ezen utolsóktul erednek egyedül, ákor a kórjelek nevét meg nem érdemlik. Az *ő fogonatheli kórjeleik* viszonyosan tapasztaltatnak, még pedig áként, mint a kórertanítmányban látuk, t. i. az ingékonyságra nézve a folyó részekben, ezekre nézve megfordítva az ingékonyságban úgy, hogy itt az ingékonyságnak és folyó részeknek fogonatheli kórjeleit említeni fölösleges volna, itt tehát egyedül a beteges ingékonyság és folyó részek saját kórjeleiről szólunk.

Első Fő.

A beteges ingékonyság körjelei.

236. §.

Az erőtulyságnak saját körjelei az egyes működéseknél erőszakos és állandó fölemelkedettségében állnak, melyek most kisebb ösztönökre is sütt úgy szólván magok magoktól éppen szokatlan mozgásokra nógatnak; így a külső érzékek ösztöneik nélkül is különöset éreznek, a szemek szikráznak, a fülek csengenek, a tapintás, szaglás és ízlés is elevenebb; a lelki tehetségek aránytalanságba esnek, az ész által nem kormányoztatnak (félre beszéd), a kedély szokatlannal bátor és vidor, azt az indulatok állandólag zavarják, és az izmokban erőszakos tartós mozgásokat, melyekre magoktól is készek, okoznak; mind ezen zaklatott működések pedig az álom hiánya miatt nem szűnnek. — A nemi élet hasonlólag nem ritkán állandó fölingerlett állapotot árul el. — A tápláló élet fölületes működései a merő részek munkálkodása miatt hiányosak, honnét a keveshedett elválasztásokkal összefüggő kifejlődés kezdete is csak bajosan történik; a test térimbelében történők pedig, t. i. a szív és erek, leginkább az üterek szinte erőszakosan működnek (állandóan sebes érverés). — — Az erőtulyság fogonatheli körjele a vérhítős és eleven vérben áll, a melyből az elválasztások, rend szerint bőven áradoznak, kivévén, ha az erőtulyság a fölületet lepte meg, midőn is az elválasztások vagy egészen fölakadnak, vagy igen kevesek, és vizesek.

237. §.

Az egyenes erőhijány, vagyis forgékony gyüngesség ön körjelei által a működéseknek változékony minémiségében árulja el magát, még pedig aként, hogy a kisebb ösztönökre, sütt ezek nélkül is munkásságba jönnek az

életműves részek, de ezen életbeli visszahatás csak hamar elmúlik, és amahoz képpest aránytalan gyöngeség áll be, honnét az állati és nemi működések neki neki iramodnak, de csak hamar hanyatt homlok csaknem a legnagyobb gyöngeségbe esnek. A test fölületén történő életműves működések közt szinte ezen változékonyságot tapasztaljuk, hogy az eszközlött csekély választmányok után azok elcsüggednek; az elválasztások után következő kiürítések olykor sebesen és gyakorta történnek, olykor pedig a sokra sem következik a szükséges kiürítésbeli ellenhatás; a test gyurmájában történő tápláló működések is hasonlóan föl-fölserkennek, és ismét szokatlanul el-elcsüggednek. — A *forgékony gyöngeségnek fogonati kórjelei* leginkább a folyó részek savós de élénk állapotjában állnak, melyeknek elválasztása és kiürítése majd neki hajtatik, majd elcsügged.

238. §.

A *közvetett erőhijány* vagyis tompa gyöngeség *önkórjelei* az egyes működéseknek tompa elcsüggedésében állnak, még pedig aként, hogy a nagyobb ösztönök sem lévén képesek elegendő ingást az életművekben előhozni, köztük a legnagyobb aránytalanság vétetik észre; igenis a külső érzékekben ösztöneik csak alig képesek valamely érzést okozni; a lélek világában csak itt ott tűnik föl hullámként egy sete gondolat, mely egyszersmind a kedvély egészen ímámos lévén, és az indulatok elnémulván az akarat által addig, míg az izmokban mozgást támasztana, egészen elenyészik, mely ha bár nagy fűlszólításokra megtörténik is, azt a legnagyobb gyöngeség követi nyomban, a mozgás által új helyzetet nyert részek, új állapotjukban maradnak. — A nemi munkálkodások most egészen hallgatásban vannak. — A mi pedig a test fölületén történő tápláló foglalatosságokat illeti, az elválasztások és kiürítések is csak tunnyán történnek, s egyszersmind a ki-

fejlődés kezdete is hátramarad. A test térimbelében történő életműves működések is hiányosak, innét a szív debegése és az üterek lökődése lassú és gyünge. — A folyó részekben mutatkozó *fogónatbeli körjelei* a tompa gyüngeségnek leginkább az oldódzkodást árulják el.

239. §.

Az *útjában föltartóztatott ingékony*ság a föltartóztatás helyéig erős mozgást, azon túl pedig zsibbadást okoz; olykor az is megesik, hogy a föltartóztatásnak helyétől visszafelé fordul az ingékony>ság, erőszakosan és állandólag (görcs, spasmus) vagy váltogatva (rángás, convulsio) működik. — Az *útjában egészen megakadályozott ingékony*ság egész a megakadályozásnak helyéig a föltartóztatás körjeleit, nevezetesen a görcsöt szüli; azon túl pedig szélütést, vagyis bénnaságot (paralysis) nemz. — A *folyó részekkel viszonyban lévő ingékony*ság *útjában föltartóztatván, vagy meggátoltatván*, az akadály helyéig a nedveket, közelbról a vért tovább menni vagy alig, vagy éppen nem engedvén, ez ottan megsűrűdik, megalszik, összevgyülemlik, az ingékony részt fölpűfeszti; azon túl pedig az ingékony részek üresen maradván összevesnek, összenőnek, a résznek tériméje kisbedik. — A *folyó részek ingékony részei huzomosságukban megszakadván* nedveiket a testből vagy egészen kiűritik, vagy a test különbféle nagyobb kisebb rejtekeibe ömlesztik (érümleg, extravasatum) midőn is a vér ott összevmenvén, a test részeit fölpűfeszti, fekete, kék, sárga színűve teszi. — Midőn az *életre elkerülhetetlenül szükséges részben akad föl az ingékony*ság, azt a tetszhalál, vagyis minden külső élet tündeinek elenyészése adja tudtunkra, a kívül, hogy ilykor még a belső élet javíthatatlan változást szenvedett volna.

240. §.

A *betegesen befelé forduló indulékonyság* magát fájdalom, és szinte befelé hullámozó görcs által nyilatkoztatja, mely ingékonyság ha folyó részekkel vagyron viszonyban, akkor ezeket összevgyülekezteti, s daganatot támaszt, a test fölületén pedig az elválasztások kútforrását kimerítvén, szárazságot okoz. — A *betegesen kifelé működő ingékonyság* kifelé habzó görcs által árulja el magát, mely ha folyó részeket szállít odább, a fölületen szapora elválasztásokat okoz, melyeknek következtében a test aszik ki.

241. §.

Az *időre nézve zaklatott ingékonyság* már magából a működések bitorlásából kitetszik, mely csak egy fél nyomot lépvén előre, azonnal rángással és görcsrel árulja el magát; midőn pedig szünet nélkül munkálkodik főképp az izgékony rész, akkor dermenet (tetanus) jelenik meg. — A zaklatott ingékonyság sok folyó részeket kitaszígal a testből, a rángás azokkal az előbbeni §-ban említett mód szerint bánik; a dermenet pedig a folyó részeket folytokban tartóztatja föl. — — Az *időre nézve henyeelni engedtetett ingékonyság* forgékony gyöngeséget okozván, csakugyan ének kórjelei által adja magát tudunkra. (236. §.)

Második Fő.

A beteges folyó részek kórjelei.

242 §.

A *vérnek kelletinél nagyobb mennyiségét* a testnek pozsgás földuzzadása, mint ezen bajnak ön kórjele árulja el; a mi onnét származik, hogy most még a fino-

mabb hajedények is vért nyervén, a test fölüllete most nagyobb pirosságot, vörösséget, sütt kékséget is mutat; mivel pedig magában a vérben most, kelletinél nagyobb külső és belső mozgása miatt, nagyobb hæv fejelekedik ki, azért is a bővérűség alatt az állati hevet is nagyobbban tapasztaljuk. — A bővérűségnek foganatbeli körjelei a vérrel viszonyban lévő ingékony részekben külölik magokat, ugyanis ilykor ezek a szapora vérből történő buja táplálódások miatt könnyen erőfölösleges állapotba ejtetnek, általok a vér sebesebben lobog, a mit a szapora eleintén nagy, később az edények nagy ellenhatása miatt kis, elnyomott érverés ad tudtunkra; ilykor a vér mind a táplálás — mind a kiválasztásbeli életművek tehetségét elnyomván, azon részekbe veszi magát, melyekben legkevesebb akadályra akad, ezekben a vérbőségnek nagyobb fokbeli csak imint említett körjelein kívül, még a részek működését, külső életét is elnyomja.

243. §.

A kelletinél kevesebb vér, avagy a vérhijány az egész test tériméjének csüggedése által, mint ön körjele által adja magát tudtunkra, midőn is a vér a test térimbelébe visszahuzódván, a test fölületén is nem tetszhetik által, az elhaloványodik; a vérnek hijánya miatt a testben egyszersmind csüggedt állati hæv tapasztaltatik. — A vér szűke a vele viszonyban álló ingékony részeket csak silányul táplálván, ezeknek forgékony gyöngesége által majd gyorsan, majd igen lassan mozdítatik előre, mit az első esetben a szapora a másodikban pedig lassú, de minden esetben gyöngé érverés ad tudtunkra; honnét a szállékony meleggel a testnek fagyos hidegsége czikázik a testben, mint főlebb említénk. — Ha a vér egyenesen és sebesen üritetik ki a testből, úgy az az életre leginkább szükséges részeket, az idegeket életbeli kifeszülésektől megfosztja, a mit ájulás és tetszhalál, és az ezeket megelőző érzékek és mozgások tántorú habzása jelentenek.

244. §.

A vér egyenetlenül oszolván el a testben, ha valamely rész általa elárasztatik, abban a közönséges bővérűségnek kórjeleit helybeliképp tapasztaljuk. — Ha pedig valamely rész kelletinél kevesebb vért nyer, úgy a vérhijány közönséges kórjelei szinte csak helybeliképp hozatnak elő.

245. §.

A vérhitös és igen eleven vér önkórjelei a test homályos vörös színében áll, egyebként többi kórjelei csak akkor tapasztaltatnak, midőn a vér edényeiből kibocsátatván, csak hamarában nagyító üveg alá tétetik, midőn a vértekecsék nagy számmal, s ezeknek sebes mozgása tapasztaltatnak; mely miután megszűnt volna, erős lobbilléssel vastagon bevont nagy vérlepény, és keves savó vétezik észre. — Ezen tulajdonu vérnek fogonathbeli kórjelei viszonttag a vele viszonyban lévő részek erőfűlöleges állapotának kórjeleivel járnak. — — *A savós és csekély elevenségű vérnek* ön kórjeleit ismét a test sáppadt színéből, és csak az erehagyta vérben vehetjük észre, melyben is nagyító üveg alatt a vértekecsék csekély számát, ezeknek röst mozgását, a szalonátlan pilléjű csekély vérlepényt és a sok savót tapasztaljuk. — Ezen tulajdonu vér jelenlétét a forgékony, olykor a tompa gyüngeség fogonathbeli kórjeleivel adja tudtunkra.

246. §.

A rohadni hajlandó vér a test szennyese, sáppadt vagy barnás színe által árulja el magát, mely egyszersmind a belőle eredetét vette választmányokat is hasonlóan bemocskolván, ezeknek csak hamar dögös szagát érezteti, az ereit most igen könnyen odahagyó vér életműves mozgás- és képelésbeli élete oly csekély, hogy amazt a nagyító üveg alatt csak alig, ezt pedig még talán kevesbé lehet

a megaludó vérlepény által tapasztalni, mely is vékony lévén, teteje különféle színeket játszik; a vérhító magától is szétmen, és a savóval vegyülvén, ezt komorvürösre festi. — Az ezen tulajdonságu vér fogonatheli kórjele a tompa gyöngeségnek tündéi által festi magát.

247. §.

Az idegen részekkel bemocskolt és a tisztító életművek által meg nem tisztult vér önkórjelei valóban ediglen a tapasztalásbul oly csekélyek, hogy azokat alig lenne érdemes följegyezni; az éként befertezett vérnek fogonatheli kórjeleit pedig egy részről a külső név szerint gyógyszeres és mérges állományok műveleteikből, és más részről az ezek által okozott beteges ingékonyáságnak kórjeleiből ösmerjük meg, de egyebként ezen kórjelek inkább a különös kórtudománynak tárgyai.

248. §.

Azon nemleges hasznu választmányok, melyek, a vérből kivádván, egyszersmind ki is üritetnek, érzékeinknek minden oldalrul ki lévén téve, mindennemű érzékbeli kórjelekkel árulják el beteges állapotukat. — Azon választmányokon is, melyek elválasztatásuk után egy darab ideig a belső határon mégmaradnak, de onnét szerencsésen krüritetnek, szint azon érzékbeli kórjeleket vesszük észre; de a melyek, hogyha a belső határon vagy kőhegedményekké válnak, vagy megcsípősödvén a kiüritő csővek általok eszközlött izgatása és öszvehuzódása által visszatartatnak, akkor azok érzékeinktől nagyobb részt elvonatván, tárgyai kórjeles észrevételeinknek lenni megszűnnek; mely beteges bajokat ujunkkal vagy valamely eszközzel tett tapogatás által, és a szenvedő résznek erőfőlsleges állapotjából tanulunk ki.

A visszafejlődés végének és a kifejlődés kezdetének beteges voltához már a bélhuzam első részének a nyelvnek tisztátalan állapotából vehetünk, egyebként pedig a romlott részek az első utakból kivetetvén, azonnal érzékeinknek minden oldalról tárgyai lesznek; de másként mielőtt kiüritetnének a testből, különbféle kórjeles bajokkal árulják el jelenlötüket, u. m. a gyomortájnak nyomása, az egész testnek nagyobb fülhevülése, ökröndözés, fejfájás s. a. t. által.

V É G.